

PRIZE PUBLICATIONS FUND

VOL. III

KALIDASA'S MEGHADUTA

EDITED FROM MANUSCRIPTS

WITH THE

COMMENTARY OF VALLABHADEVA

AND PROVIDED WITH A COMPLETE

SANSKRIT-ENGLISH VOCABULARY

BY

E. HULTZSCH

PRINTED AND PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF
THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

AND SOLD AT
22 ALBEMARLE STREET, LONDON

1911

(Copyright, by the Royal Asiatic Society, in England and India.)

सं ५१

का ५२

१२२

015:1D40:3

E1

15280°

HERTFORD

STEPHEN AUSTIN AND SONS, LTD.

THIS EDITION IS DEDICATED

TO

DR. J. F. FLEET, C.I.E.

IN COMMEMORATION

OF A QUARTER OF A CENTURY

OF CONSTANT FRIENDSHIP

PREFACE

KĀLIDĀSA's "Cloud Messenger" started on its flight beyond the Hindū world in A.D. 1813, when Horace Hayman Wilson, then an Assistant Surgeon of the Honourable East India Company and Secretary to the Asiatic Society, published at Calcutta his *editio princeps*, accompanied by a very tasteful paraphrase in English verse, and by ample annotations which testify to the wide range of his reading and interests. In the following year Wilson's translation was reprinted in London. Goethe read it with admiration,¹ and sent his copy of it to his friend Knebel on the 22nd December, 1817;² he alludes to this consignment in his *Zahme Xenien* (ii):—

"Und Meghaduta, den Vulkengesandten, -

"Wer schickt ihn nicht gerne zu Seelenverwandten!"

Professor Macdonell aptly remarks that a well-known passage of Schiller's *Maria Stuart* (act iii, scene 1)³ reminds us of the theme of Kālidāsa's *Meghadūta*.⁴ But, as *Maria Stuart* was written in 1800, while Wilson's translation of the *Meghadūta* appeared several years after Schiller's death (1805), this agreement is due to congeniality, and not to borrowing.

¹ In his *Notes on West-östlicher Divan*, however, he regrets that Wilson's paraphrase is too free, and commends Kosegarten's more literal translation of a few verses of the *Meghadūta*. Professor Kosegarten had given a translation of verses 5-7 in his review of Wilson's work in the *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1818, No. 131.

² *Letters*, Weimar edition, vol. 28, p. 349.

³ "Eilende Wolken, Segler der Lüfte!
"Wer mit euch wanderte, mit euch schiffte!
"Grüßet mir freundlich mein Jugendland!
"Ich bin gefangen, ich bin in Banden,
"Ach, ich hab' keinen andern Gesandten!
"Frei in Lüften ist eure Bahn,
"Ihr seid nicht dieser Königin untertan!"

⁴ *History of Sanskrit Literature*, p. 335.

A critical edition of the *Mēghadūta* by Gildemeister, which was based on a collation of Wilson's text with three MSS. (two in Paris and one in Copenhagen) and furnished with a Latin glossary, appeared at Bonn in 1841. Mallinātha's commentary seems to have been printed first at Benares in 1849.¹ Among the numerous later editions of it, that of the learned Īśvarachandra Vidyāsāgara² (Calcutta, 1869) marks a considerable advance on account of its appendix, which contains various readings of other commentators and important critical notes. Among subsequent editions of the text with Mallinātha's commentary the most useful one is that of G. R. Nandargikar (Bombay, 1894), to which copious critical and explanatory notes are added. Along with it I have consulted the fifth edition of Parab (Bombay, 1902) and an edition in Telugu characters (Madras, 1908).

Gildemeister, whose critical acumen was unsurpassed, showed that a number of verses in the traditional text of the *Mēghadūta* are spurious. Already Mallinātha had pronounced several of them 'interpolated' (*prakṣipta*), although he included them in his commentary, and other verses were rejected as spurious by Īśvarachandra Vidyāsāgara. Stenzler followed these critics in omitting most of those verses from the text and relegating them to an appendix. His well-known edition (Breslau, 1874) was accompanied by critical notes and a German vocabulary.

Further assistance to textual criticism is rendered by the literature of the Jainas, who adapted the *Mēghadūta* to their own purposes. The second part of the *Kāryamālā* (pp. 85-104) contains the *Nēmidūta* of Vikrama, son of Sāṅgaṇa, a devotional poem in honour of the Arhat Nēminātha. The fourth line of every stanza of this production is identical with the last line of one of the stanzas of the *Mēghadūta* in their

¹ *Catalogue of the Library of the India Office, Sanskrit Books*, p. 136.

² He must not be confounded with his relative Jivānanda Vidyāsāgara.

original sequence. The time of the author of the *Nēmidūta* is unknown ;¹ but a reference to the table on pages xv-xix below and to the appendix will show that he used a recension of the *Mēghadūta* which included fourteen of the spurious verses. An evidently much earlier work of a similar type is the *Pārśvābhyaṇa*, a poetical biography of the Arhat Pārśvanātha by Jināsēnāchārya,² which embodies the whole text of the *Mēghadūta*. To Professor K. B. Pathak we are indebted for an edition of Kālidāsa's poem according to this recension (Poona, 1894):—"Each stanza in the *Pārśvābhyaṇa* borrows one or two lines from the *Mēghadūta*, the remaining lines being composed by Jināsēna himself. In this way the entire poem of Kālidāsa is subjected to the process of what is known as *Samasyāpūraṇa*. By the well-known rules of this process Jināsēna was bound to accept Kālidāsa's verses as he found them, without in the slightest way altering them; otherwise his reputation as a consummate master of versification would have suffered considerably, and he would have exposed himself to ridicule in the eyes of his Brahmin contemporaries. The *Mēghadūta* easily lent itself to Jināsēna's purpose, as the story of the exiled Yaksha presents a striking resemblance to certain incidents in the life of Pārśvanātha, which forms the theme of the Jaina poem. Kālidāsa is thus made to sing in his own words the glory of the naked Tirthaṅkara" (Introduction, p. 14). Thus Professor Pathak's edition "represents the text of the poem as it was known to Jināsēna in the latter part of the eighth century or before Śaka 705, the date of his first work, the *Jaina-Harivaṃśa*, when he must have learnt the poem from the lips of his teacher Vīrasēna" (ibid., p. 15). Jināsēna's date is only about a century and a half subsequent to the two earliest mentions of the poet Kālidāsa in the

¹ Cf. Pischel's remarks in *Abhandlungen*, Göttingen, 1893, p. 27.

² See *J. Bombay Br. R.A.S.*, vol. 18, p. 224; *Ep. Ind.*, vol. 4, p. 25; *Ind. Ant.*, vol. 36, p. 287.

Aihole inscription of Pulakēśin II¹ and in Bāṇa's *Harsha-charita*.² With Professor Pathak's edition I have compared a MS. of the *Pārśvābhyudaya* in Kanarese characters, which Mr. H. Krishna Sastri purchased for me at Sravapa-Belgola in Mysore.

While the Jainas showed their appreciation of Kālidāsa's work by incorporating it in their sectarian literature, it was studied by both Southern and Northern Buddhists as well. A Singhalese paraphrase of it was discovered at Kandy by W. Gunatilaka, and was published, along with the Sanskrit text, by the Hon. T. B. Pānabokke (Colombo, 1893).³ The Tanjur contains a Tibetan translation of the *Mēghadūta*, which has been edited and translated into German by Dr. Beckh (Berlin, 1907). The Singhalese version includes seven and the Tanjur six of the spurious verses.

The most recent contribution to the study of the *Mēghadūta* is Pandit R. V. Krishnamachariar's edition of the *Vidyullatā*, a very full and learned commentary (Srirangam, 1909). "The commentator, named Pūrṇa-Sarasvatī, seems to have lived some three centuries ago somewhere in the State of Cochin" (Preface, p. ii).

As might be expected, the *Mēghadūta* served as a pattern to many later versifiers. H.H. Maharaja Ramavarma (JRAS., 1884, pp. 401-52) described six imitations of it, and Aufrecht (ZDMG., vol. 54, p. 616) named ten others. As stated by Aufrecht, the oldest of these imitations is the *Pavanadūta* of Dhōyika, which has been published recently by Mr. Monmohan Chakravarti in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, new series, vol. 1, pp. 41-71. Part 13 of the *Kāryamālā* contains another *Pavanadūta*, by Vādichandra (pp. 9-24), and a quite modern *Manōdūta* (pp. 84-130). The author of the

¹ Dr. Fleet in *Ind. Ant.*, vol. 8, p. 242 f., and Professor Kielhorn in *Ep. Ind.*, vol. 6, p. 7.

² Dr. Hall in his Preface to Subandhu's *Vāsavadattā*, p. 14, note.

³ Cf. Professor Rhys Davids' remarks in JRAS., 1894, p. 632 ff.

*Viśvaṇṇāḍarśa*¹ also may have conceived the plan of his work under the influence of the *Mēghadūta*. The Singhalese literature embraces a long series of "Sundēśas", the earliest of which was composed in the second half of the fourteenth century.²

The oldest known commentator of the *Mēghadūta* is Vallabhadēva, who bore the surname Paramārthachihna and was the son of Rājānaka Ānandadēva.³ According to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (vol. 1, p. 555), he wrote commentaries also on two other poems of Kālidāsa, viz. the *Raghuramāśa* and the *Kumārasambhava*, on Māgha's *Śiśupālavadha*, on Mayūra's *Sūryaśataka*, and on Ratnākara's *Vakrōktipañchāśikā*. The last-mentioned commentary has appeared in the *Kāryamālā* (part 1, pp. 101-14). The editors, Paṇḍit Durgāprasād and Parab, state in a footnote (p. 101 f.) that Vallabhadēva must belong to the first half of the tenth century, because his grandson Kayyāṇa,⁴ son of Chandrāditya, wrote a commentary on Ānandavardhana's *Dēśīśataka*⁵ in Kali 4078 expired and in Lōka [40]52 during the reign of Bhīmagupta.⁶ The Kali and Laukika years correspond to A.D. 977-8, and Bhīmagupta, grandson of queen Diddā, the Catharine II of Kuśmīr, ruled nominally from A.D. 975 to 980-1.⁷ Vallabhadēva's father Ānandadēva seems to have held a high military appointment in Kuśmīr; for he is styled "a sun on the firmament of the battle-field" and "the best of ministers".⁸ From Vallabhadēva's commentary on Māgha, of which I possess a Śāradā MS., written in A.D. 1646 or 1647,⁹ we learn that he wrote also

¹ See my *Reports on Sanskrit MSS.*, No. 1, p. xi.

² See Professor Geiger's *Litteratur und Sprache der Singhalesen*, p. 9.

³ See the colophon on p. 68 below.

⁴ Four verses of Kayyāṇa are quoted in the *Sambhāṣitāvali*.

⁵ Printed in the *Kāryamālā*, part 9, pp. 1-31.

⁶ Cf. *Ind. Ant.*, vol. 20, p. 154.

⁷ Kāthapa's *Rājatarāṅginī*, translated by Dr. Stein, vol. 1, p. 262 f.

⁸ See the colophon in the *Kāryamālā*, part 1, p. 114, and *Notices of Sanskrit MSS.*, vol. 10, No. 4064.

⁹ The date is given thus:—Śrī-Saptarśhi-samvat 4722 Ashāḍha vati ashtamyaṁ Bhaumē iyaṁ tika samāptiṁ nitā: "this commentary was brought to a close on

quotations which are liable to perplex and distract beginners, and Vallabhadēva's system of stating at the outset the contents and construction of each verse, instead of cramming his comments into a single long sentence, has its decided advantages. But what renders them specially valuable to us is the fact that they represent the text of Kālidāsa and Māgha as it was current in Kāśmīr about A.D. 900. The table on pp. xv-xix shows that Vallabhadēva's text omits all the verses which were considered spurious by Stenzler, while all the other recensions (with the exception of the *Vidyullatā*) exhibit several of them. In the remarks on No. xiv of the Appendix, I have demonstrated that Vallabhadēva, the *Vidyullatā*, and Gildemeister are right in excluding also the verse **आश्वासिवं**, which did not appear suspicious to Stenzler and others. It may be mentioned here that there remain two verses which are suspected by a competent judge, Īśvarachandra Vidyāsāgara : 62 and 70, and that the second of them is actually omitted in the *Vidyullatā*. Jinasēna, though anterior in time to Vallabhadēva, has incorporated in his poem nine of the spurious verses of the *Mēghadūta*, five of which are stamped as interpolations even by so late a writer as Mallinātha.¹ This fact makes me hesitate to attach much value to the numerous various readings of Jinasēna's text, some of which, on æsthetic grounds as well, appear to me due to innovations just as much as the spurious verses. The secluded position of that home of Sarasvatī, the Kāśmīr valley, would account for the fact that Kālidāsa's work was there handed down in a purer condition to the time of Vallabhadēva, who may have had no cognizance of the corruptions which had already crept into the text on the other side of the snowy range in the time of Jinasēna. At any rate, as the present edition embraces the commentary of Vallabhadēva,

¹ See Appendix, Nos. iii-vii.

I was bound to present the text of the *Mēghadūta* in the same form in which it was known to that ancient commentator.

The commentary of Vallabhadēva, which I am now publishing for the first time, has been already utilized from MSS. by Professor Pathak¹ and Mr. Nandargikar.² But their remarks on and quotations from it are misleading, as they are based on the Nāgarī MS. D. This MS. is quite recent and contains nine spurious verses³ which are missing in the three Śāradā MSS. A, B, and C.⁴ Among the latter, A and C proved most correct and reliable, while B shares many corruptions with D. Whenever I considered it necessary to correct the commentary against all MSS. I have given their readings in a footnote.

The following abbreviations are employed in the footnotes on the text:—

A = a Śāradā MS. of the *Mēghadūta* with Vallabhadēva's commentary, purchased by me at Śrīnagar in 1885; twenty-three leaves, of which 17-23 (originally numbered 43-49) exhibit bold, very archaic characters, while 1-16 are more recent

B = a Śāradā MS. of the same work in the Deccan College Library, Poona (No. 164 of 1875-6); twenty-four leaves.

C = a Śāradā MS. of the same work in the same library (No. 82 of 1883-4); leaves 138-160 (originally numbered 128-150).

D = a Nāgarī MS. of the same work in the same library (No. 84 of A, 1883-4); forty-nine leaves. Śaṃvat 1857.

J = Jinasēna's *Pārśvabhyaṇaya*. When necessary, Pathak's edition is distinguished by J¹, and my own MS. by J².

M = *Mēghadūta*, with Mallinūtha's commentary, edited by Nandargikar.

S = Stenzler's edition of the *Mēghadūta*.

¹ Introduction, p. 11 f.

² Critical Notice, p. 10 ff.

³ Appendix, Nos. iii to x, and xiv. At the end D exhibits the text (without commentary) of Nos. xvi to xviii, and A (see. m.) the text of No. xvii.

⁴ As the entries under 'Vallabha' in Professor Pathak's synoptical table of verses are taken from D, they differ very considerably from the table on pp. xv-xix below.

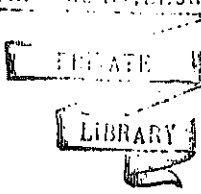
Besides the four MSS. used for this edition, the catalogues register two other copies of Vallabhadēva's commentary. Of these, the MS. in the British Museum (No. 226 of Bendall's *Catalogue*) was not accessible to me, and a MS. mentioned by Bühler (*Gujarāt Catalogue*, fasc. 2, p. 98, No. 167) is reported to have been destroyed in a fire which broke out in the owner's house a few years ago.

Owing to its high poetical merit and its comparatively simple style the *Mēghadūta* is much used as a University textbook. I therefore considered it advisable to draw up a complete vocabulary, in which I have tried my best to ascertain the precise meaning of every word at every place. Only in rare cases has it been deemed necessary to differ from Vallabhadēva, whose explanation is then added in brackets. In the selection of the English equivalents of Sanskrit words, my chief guides were Monier-Williams' excellent Dictionary, in which the whole life-work of Böhtlingk is incorporated in a convenient form, and the smaller but valuable work of Apte; three prose translations of the *Mēghadūta*, by Colonel Jacob (Poona, 1870), Professor Pathak, and Mr. Nandargikar, especially the first of them, proved very helpful for the same purpose.

In conclusion, it is a pleasant duty to thank the Government of Bombay for having allowed me the use of the three Poona MSS., and Dr. F. W. Thomas, who was good enough to obtain them for me from India.

E. HULTZSCH.

HALLE (SAALE).
August 26, 1910.

MEGHADUTA

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाक्षोराजिराजिते ।
भाति रुद्राक्षमालिव स नः पायान्नगाधिपः ॥ १ ॥¹

कालिदासवचः कुत्र व्याख्यातारो वयं क्लृप्तः ।
तदिदं मन्ददीपेन राजवेश्मप्रकाशनम् ॥ २ ॥

तथापि क्रियतेऽस्माभिर्मैघदूतस्य पञ्चिका ।
उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वरूपख्यातिलालसैः ॥ ३ ॥

अथ यदेतद्भवान्याचष्टे किमेतदुच्यते । मन्ददूतश्रवणाद्यभावान्महा-
काव्यमपि खण्डकाव्यवन्न भवति । तथाख्यायिकाव्यपदेशस्तु दूरापेत-
वाच्च । प्रावृडाश्रयः प्रवासविप्रलम्भः कवेर्वर्णयितुमिष्टोऽच । स च
नायकमनाश्रित्य वर्ण्यमानस्तथा² रसवत्तां न धारयति । न च शृङ्गा-
विधानम् । गुह्यकोऽच नायकतयाश्रितः । तस्य च विरहोन्नतत्वा-
त्तु मेघप्रेरणमपि³ नायुक्तमिति केलिकाव्यमित्येतत्सर्वं⁴ स्वस्थम् ॥

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः⁵
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण⁶ भर्तुः ।

¹ This verse is found only in D. The whole subsequent passage as far as verse 1 of the text is missing in A and C.
² वर्ण्यमान° B, D. ³ मेघे B, D. ⁴ °काव्यमप्येत° B, D.
⁵ स्वाधिकारात्प्रमत्तः J, M, S. ⁶ °भोग्येन A, B, C, D. The reading of the text is required in accordance with Pāṇ. viii, 4, 13.

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिद्यक्षः पुण्यजनो रामगिर्याश्रमेषु चित्रकूटाचलतपोवनेषु वसतिं
चक्रे व्यधात् । निजपुरीमलकामपहाय तत्र वासे कारणमाह । भर्तुः
प्रभोर्धनदस्य शापेनास्तंगमितमहिमा नष्टतेजाः । कीदृशेन । कान्ताविर-
हगुह्या प्रियाविरहदुःसहेन । तथा वर्षभोग्येण^१ संवत्सरमनुभावेन ।
किमिति तेनास्य शापोऽदायीत्याह । स्वाधिकारप्रमत्तो निजव्यापाराव-
लिप्तः । स हि जायायां व्यसनित्वात्स्वमधिकारमनपेक्षमाणो राजराजेन ।
तथैव तव वर्षं विरहोऽस्तु । महिमा ते नश्यत्विति शप्तः । रामाद्रिमतः
स आययी । कीदृशेष्वश्रमेषु । जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु सीतामञ्ज-
नपवित्रतोयेषु । यद्ध्यासितमहंस्त्रिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते^२ । राघवसंनि-
धानेऽपि सीतायाः प्रशंसा शृङ्गाराश्रयत्वेन काव्यस्य चिकीर्षितत्वात् ।
तथा स्निग्धा अपरुषाश्छायाप्रधानास्तरवो येष्विति सेव्यत्वकथनम् ।
वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः । काला अत्यन्तसंयोगे चेति^३ समासः । रामगिरिरत्र
चित्रकूटः । न तु ऋष्यमूकः । तत्र सीताया वासाभावात् । सर्वत्र
मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । प्रवासविप्रलभो रसः ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्री कतिचिदवलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे^४ मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

ततोऽसौ यक्षः कतिचित्सप्ताष्टान्मासानीत्वातिवाह्य तस्मिन्नद्री
चित्रकूटे मेघं ददर्शालोकितवान् । अवलाविप्रयुक्तः प्रियाविरहितः ।
अतश्च दीर्घव्यात्कनकवलयभ्रंशेन सौवर्णकटकपातेन रिक्तप्रकोष्ठः शून्य-
भुजः । कामी व्यसनी । कीदृशम् । आश्लिष्टसानुमालिङ्गिताद्रिप्रस्थम् । अत-

^१ भोग्येण A, B, C, D; cf. p. 1, noto 6. ^२ Kumārasambhava, vi, 56. ^३ Pāṇ. ii, 1, 28, 29. ^४ प्रथमदिवसे J, M, S.

अथ वप्रकीडार्थं तटाघातकेलिनिमित्तं परिणतो दत्तप्रहारी यो गजसद्व-
त्प्रेक्षणीयं वृक्षम् । सानुलम्भेभनिभमित्यर्थः । कदा । आषाढस्य प्रथमदिवसे
समान्निदिने यीष्मावसाने । केचित्तु शकारथकारयोर्लिपिसारूप्यमोहात्
प्रथम इत्युच्यते कथं कथमपि चैतमेवार्थं प्रतिपन्नाः । वर्षाकालस्य प्रसृतत्वा-
दादिदिनमित्येतत्त्वतीव विरुद्धम् ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः केतकाधानहेतो-¹
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

तस्य जीमूतस्य पुरोऽग्रतः कथमपि स्थित्वा राजराजस्य वैश्रवणस्यानु-
चरो भृत्योऽन्तर्वाष्पोऽसृक्कण्ठः किमप्यन्नाद्यमानं वस्तु चिरं दध्यावचि-
न्तयत् । कीदृशस्य । केतकाधानहेतोः केतकाख्यपुष्पजननकारणस्य ।
प्रावृषि तेषामुद्भवात् । अथ जलदर्शनमात्रेण कक्षादस्यान्तर्वाष्पत्वं ध्यानं
चेत्याह । सुखिनोऽप्यवियुक्तस्यापि मेघालोके वर्षाकाले चेतोऽन्यथावृत्ति
सविपर्ययमनल्पोत्कण्ठासंकुलम् । किं पुनः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि प्रियतमाख्ये
जने दूरवर्तिनि सति । वर्षासमयमागतमवलोक्य स्वस्था अपि यत्रोत्क-
ण्ठन्ते तत्र विरहिणां का कथेत्यर्थः । कण्ठाश्लेष एव प्रणयोऽर्थिता विद्यते
यस्य । मेघा आलोक्यन्ते यस्मिन्निति वर्षाः । स्वरूपात्प्रच्युतावस्थमन्यथा-
वृत्ति ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी²
जीमूतेन स्वकुशलमयी हारयिष्यन्नवृत्तिम् ।
स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

¹ कीतुकाधानं J, M, S.

² °नार्थं S.

ततोऽसौ गुह्यकस्तस्यै मेघाय स्वागतं व्याजहार । शोभनमागतं ते
 ऽस्त्वित्यब्रवीत् । प्रीतिप्रमुखाणि स्नेहपूर्वकाणि वचनानि यच्च स्वागते
 तद्यथा । भद्रं स्वस्थोऽसि । कुशलं ते सर्वत्र । विश्रम्यताम् । पवित्रीक्रिय-
 तामिदं स्थानमिति । कीदृशोऽसौ । जीमूतेन मेघेन स्वकुशलमयीमात्म-
 श्रेयोरूपां प्रवृत्तिं वार्त्तां हारयिष्यन्नाययिष्यन् । यतोऽसौ दयिताया
 जीवितालम्बनं प्राणसंधारणमर्थयते । भर्तृकल्याणाधिगमाद्धि प्रियतमानां
 समाश्रयो जायते । कीदृशाय तस्यै । सरसैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय
 विहितपूजाय । अत एवासौ प्रीतः । आषाढस्य प्रथमदिवस इति¹ य
 एवार्थ उक्तः स एव प्रत्यासन्ने नभसीत्यनूदितः । नभाः आवणः । यदि
 वा जलदनिश्चितत्वात्प्रत्यासन्ने निकटवर्तिनीव नभसि गगन इति व्याख्ये-
 यमिति केचित् । गगन एव जीमूतो वार्त्तां नयति । स हि प्रीतिं कुर्वन्ना-
 ययति । प्रीत्या हारयिष्यन्निति णिजुत्पत्तिः । ततो लृट् शेषे चेति²
 चकारात्क्रियार्थायामुपपदे लृट् । प्रवृत्तिं हारयितुं स्वागतं व्याजहा-
 रेत्यर्थः । जीमूतेनेति हृक्कोरन्यतरस्यामिति³ पचे यथाप्राप्तं कर्तृत्वम् ।
 तस्मा इति क्रियया यमभिप्रेति स संप्रदानमिति⁴ संप्रदानवचनम् ॥ ४ ॥

नन्वचेतनस्य मेघस्य दूत्यं कथमित्याह ।

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः

संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु⁵ ॥ ५ ॥

गुह्यकः पुण्यजन औत्सुक्यादुत्कण्ठावशादित्येवमपरिगणयन्नविमृशस्तं
 मेघं ययाचे प्रार्थयत् । किमित्याह । क्व मेघः क्व संदेशार्था वार्त्तावस्तूनि ।
 मेघस्तावद्धूमज्योतिःसलिलमरुतां समुदायः । धूमादिमयान्यचेतनानि
 ह्यभ्राणि । संदेशार्थाः पटुकरणैस्तुरेन्द्रियैः प्राणिभिर्मानवैः प्रापणीया
 नेतुं शक्याः । न तु निर्बुद्धिभिः । कथं तर्ह्येतदसौ न विमृष्टवानित्याह ।

¹ See verso 2. ² Pām. iii, 3, 13. ³ Pām. i, 4, 53.

⁴ Vārttika on Pām. i, 4, 32. ⁵ प्रकृतिप्रणयणं J, M, S, D.

यस्माद्ये कामार्ता मदनवागुरापीडितास्ते चेतनाचेतनेषु सिंहपादपादिषु
प्रणयकृपणाः प्रार्थनादीना भवन्ति । न हि ते विषयमविषयं वा विवेक्तुं
समर्था इति भङ्ग्या कविः स्वदोषं निरस्यति ॥ ५ ॥

तामेव याज्वां चादुपूर्विकामाह ।

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां^१

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशादूरबन्धुर्गतोऽहं

याज्वा वन्ध्या^२ वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

यतस्त्वामहमेवंविधं वेदातोऽहं प्रार्थित्वं प्राप्तः । कीदृशम् ।
पुष्करावर्तकानां प्रलयमेघानां वंशे कुले जातमिति कुलीनत्वोक्तिः ।
तथा मघोन इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषसमात्यपुरुषमिति प्रभावकथनम् ।
प्रकृतिषु ह्यमात्याः प्रधानभूताः । इन्द्रस्य च मेघा एव प्रियकराः ।
प्रकृतिषु प्रकृतिश्चासाविति वा पुरुषः प्रकृतिपुरुषः ॥ स्वाम्यमात्यौ च
राष्ट्रं च कीदृशो दुर्गं वलं सुहृत् । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमु-
च्यते^३ ॥ कामरूपं मनोज्ञं स्वेच्छारूपं वा । बङ्गरूपत्वाभिधानाम् । तदेव
वक्ष्यति । पुष्पमेघीकृतास्तेति^४ । अत एव विधिवशादहं दूरबन्धुरसंनिहि-
तदारस्त्वर्थित्वं गतो याज्वाकरः संपन्नः । यद्येवंगुणयुक्तोऽहं तर्हि
क्वमित्येतावता मय्यर्थनेत्याह । यस्मादधिगुणे कुलादिगुणोत्कृष्टे पुरुषे
याज्वा वन्ध्या निष्फला वरं भद्रम् । अलज्जावहत्वात् । न त्वधमे निरुद्धे
लब्धकामा प्राप्तेष्टार्थापीति । भिन्नलिङ्गत्वेऽपि सामान्योपक्रमात्सामाना-
धिकरण्यम् । यथा । वरं कूपशताद्धापीत्यादौ^५ ॥ ६ ॥

न च तवास्मदर्थनानङ्गीकरणं^६ युक्तमित्याह ।

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

^१ पुष्कला० J. ^२ मोघा J, M, S, D. ^३ Manu, ix, 294.

^४ See verso 43. ^५ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's
Indische Sprüche, No. 5959. ^६ °दर्शानङ्गी० A; °दर्शानङ्गी० B, C.

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

हे पयोद संतप्तानामखुदानेन त्वं यदा शरणं चाणं भवसि तन्ममापि
विरहसंतप्तस्य संदेशं वार्त्तां प्रियायाः सकाशं हर नय प्रापय । धनपति-
क्रोधविश्लेषितस्थिति संतप्तत्वप्रतिपादनम् । क्व मया गन्तव्यमित्याह ।
गुह्यकाधिपानां वसतिरलका नाम पुरी ते गन्तव्या यातव्या । न च सा
दुर्ज्ञानेत्याह^१ । बाह्योद्याने कैलासोपवने । बाह्यं च तदुद्यानं च । तत्र
स्थितो यो हरस्तस्य शिरश्चन्द्रिकया धौतानि हर्म्याणि यत्र सा दिनेऽपि
विचालितसीधा । त इति कृत्यानां कर्तरि वा^२ ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुन्नृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः^३ ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव^४ जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

वातमार्गं खमुन्नतं भवन्तं पान्थाङ्गना विरहिण्योऽलकानुतिष्ठप्य
द्रक्ष्यन्ति । यतः प्रत्ययान्तिश्चयोत्पादनादाश्वसन्त्यः । अयं जीमूत
उदितः । अत्रावश्यमस्मत्प्राणेश्वरैरागन्तव्यमिति । तद्दर्शनमात्रे कक्षादाशा
कृतेत्याह । त्वयि संनद्धे कृतोद्योगे सति विद्योगाकुलां प्रेयसी क उपेक्षेत
विरहयेत् । यद्यन्योऽपि जनस्तादृशो न स्यात् । कीदृशः । मादृशः^५
पराधीनवृत्तिः^६ । अथ वा कोऽन्यो जनो जायामुपेक्षेतेत्यत्र संबन्धः ।
स्वाधीना हि कान्ताभिः सह रममाणाः प्रावृषमतिवाहयन्ति । संनद्धादयः
शब्दा एवमादावौपचारिकाः ॥ ८ ॥

^१ दुर्ज्ञानेति वक्तुमाह B. ^२ Pāṇ. ii, 3, 71. ^३ अश्वसत्यः M, S.

^४ अयमिव J. ^५ मादृश इव A. ^६ A adds भवेत्;

B and D read यदि मादृशो दुर्भगोऽन्योऽपि परायत्तो [D inserts
जनो] भवेत्. C omits the text and commentary of verses 7
and 8.

इदानीं प्रायेणोपदेशमाह ।

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवता^१ यस्य संयोगमेव
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥ ९ ॥

अमुं शैलं चित्रकूटमालिङ्ग्यापृच्छस्व सोत्कण्ठं ज्योत्स्नम् । यतः प्रिय-
सखमिष्टमित्रम् । मेघानां ह्यद्रयः सुहृदः । ततस्तेषामुदयात् । सखा च
गमनकाले ज्योत्स्नयति । कीदृशममुम् । तुङ्गमुन्नतम् । तथा सर्वजनपूज्यं
रामपदै रामपादैर्मेखलासु नितम्बभागेष्वङ्कितं मुद्रितमिति पावन-
त्वोक्तिः । सखिधर्ममाह । यस्याद्रेः काले काले सर्वस्निग्धमागमसमये
त्वया सह संयोगमेव चिरविरहजमुष्णं वाष्पमूष्माणं त्यजतः स्नेहव्यक्ति-
र्भवति । यः स्निह्यतीत्यर्थः । पर्वता हि जलद्वृष्ट्या स्निग्धा भवन्ति वाष्पं
च मुञ्चन्ति । एतदेव सुहृत्त्वं यच्चिरेण सख्यौ दृष्टे वाष्पस्नेहौ जायेते ।
आपृच्छस्वेत्यादि नुप्रच्छोरित्यात्मनेपदम्^२ । प्रियश्चासौ सखा चेति
प्रियसखः । राजाहः सखिभ्यश्च^३ । संयोगमेवेति वाष्पमोक्षापेक्षं पौर्वकात्
स्नेहक्रियापेक्षं वा ॥ ९ ॥

न च त्वमेकाकी भविष्यसीति शुभनिमित्तकथनात्साधयन्नाह ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्तोयगृध्रः^४ ।
गर्भाधानस्थिरपरिचया^५ नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ १० ॥

यथेदं शुभमीक्ष्यते तथा निश्चितं नेत्रसुन्दरं त्वामाकाशे बलाकाः
सेविष्यन्ते अयिष्यन्ते । किमितीत्याह । हितो वातो यथा त्वां मन्दं मन्दं
प्रेरयति यथा चायं चातको मयूरो मधुरं कूजति । वामो वामपार्श्वस्थो
वल्गुवादी वा । तीयगृध्रजलमभिलाषुकः । वार्षिकलिङ्गदर्शनाद्वलाका

^१ भवतो J, M. ^२ Vārttika on Pāṇ. i, 3, 21. ^३ Pāṇ. v, 4, 91.

^४ चातकस्तो सगन्धः J, M, S. ^५ क्षणपरिचयान् J, M, S, D.

अथायास्यन्तीति प्रावृद्धधर्मोऽयम् । कीदृशस्ताः । गर्भाधानेन स्थिरः
परिचयो यासां ताः । मेघगर्जितेन हि ताः सगर्भा भवन्तीति वार्त्ता^१ ।
आवृद्धमाला रचितपङ्क्तयः । मन्दं मन्दमित्याधिक्ये द्वित्वम्^२ ॥ १० ॥

न च तव निरर्थकः क्लेशो भविष्यतीत्याह ।

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपातप्रणयि^३ हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ ११ ॥

तां भ्रातृजायां मित्रभार्यां निश्चितमव्यापन्नाममृतामीक्षिष्यसे । कीदृ-
शीम् । दिवसगणनातत्पराम् । कियान्कालो गतः । कियञ्छेष
इत्यवधिगणनापरायणाम् । यत एकपत्नी पतिव्रताम् । एकः पतिर्यस्याः
सा ताम् । एवंविधां चेत्कथं तर्ह्यव्यापन्नामित्याह । यस्मान्नारीणां
प्रियविरहे हृदयमाशाबन्धः प्रायेण रुणद्धवल्बते । यतः कुसुमसदृशम् ।
अत एव सद्यःपातप्रणयि तत्क्षणविनाशीन्मुखम् । एवंविधमप्याशया
धार्यते । नूनमस्माकं पुनः प्रियेण संयोगो भावीति । आशाबन्ध आशा-
बन्ध इव । यथाशाबन्धो जालकारकृततन्तुनिकरः कुसुममपि शुष्कं
वातेरितं रुद्धे । चशब्दः पूर्ववाक्यापेक्षया समुच्चये । एवमन्यत्र । प्रणयः
प्रीतिरुत्प्लवता । एकपत्नीमिति नित्यं सपत्न्यादिष्विति^४ ङीबन्कारौ ।
भ्रातृजायाशब्दे ऋतो विवायो निसंबन्धेभ्य^५ इत्यनुगभावस्थित्यः ॥ ११ ॥

सहायान्तरसंपत्तिमाह ।

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्यं^६
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणमुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

^१ Cf. Windisch, *Buddha's Geburt*, pp. 26 and 223. ^२ Cf. p. 10, line 1. ^३ सद्यःपाति J, M, S. ^४ Pāṇ. iv, 1, 35. ^५ Pāṇ. vi, 3, 23. ^६ *मुत्सिलिन्ध्रामवन्ध्यं A, B, C; *मुच्छिलिन्ध्रामवन्ध्यां J, M; *मुच्छिलिन्ध्रातपचां S; *मुच्छिलिन्ध्रातपचां D. Cf. Hērṇchandra's *Anēkārthasamgraha*, iii, 605 f., and *Uṇādigayana-sūtra*, 396.

आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ १२ ॥

तत्त्वदीयं ध्वनितमाकर्ण्य तव राजहंसा अनुचराः कैलासाद्विपर्यन्तं भविष्यन्ति । यतो मानसोत्का मानसोन्मनसः । प्रावृषि हि ते शरणार्थं तव यान्ति । किं तन्नर्जितमित्याह । यन्महीमवनिमुच्छिलिन्ध्रामुद्भूतशिलिन्ध्राख्यकुसुमां विधातुं प्रभवति शक्नोति । तानि हि मेघगर्जितेन जायन्ते । अत एव तद्वचनं सफलम् । अवणसुभगं कर्णसुखकारीति चाटुपदम् । कीदृशा हंसाः । विसानां किसलयानि तेषां छेदः खण्डः स एव पाथेयमध्वभोजनं विद्यते तेषां ते तथोक्ताः । विसकिसलयच्छेदैर्वा पाथेयवन्त इति विग्रहः । आ कैलासादित्यव्ययीभावो विभाषितः^१ ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु^२ कथयतस्त्वत्प्रयाणानुकूलं^३

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्^४ ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपयुज्य^५ ॥ १३ ॥

हे जलद भम गदतोऽध्वानं तावद्भवन्नमनहितमाकर्ण्य । तदनन्तरं श्रोत्रपेयं कर्णानन्दनं संदेशं श्रोष्यसि निश्मयिष्यसि । कीदृशं मार्गमित्यानुकूलमाह । खिन्नः खिन्न इति । यान्तः^६ संस्त्वं यत्र मार्गेऽद्विषु पदं न्यस्य क्रमं निक्षिप्य गन्तासि यास्यसि क्षीणप्रायस्य नदीनामगुरु तोयमुपयुज्य पीत्वा शीघ्रं यास्यसि । पानविश्रामौ हि पथि सुतरामुपयुज्येते । तदनुतदुपरीत्यादयः पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्साधवः । अव्ययेन हि षष्ठीसमासो निविध्यते^७ । श्रोत्रपेयमिति कृत्स्नरधिकार्थवचने^८ । खिन्नः खिन्न इत्यादावाधिक्ये द्वित्वमिति कर्मधारयवत्त्वात्सुब्लुप्तं भवति^९ ।

^१ Pāṇ. ii, 1, 13.

^२ मत्तः शृणु J.

^३ अनुकूलं J, M, S, D.

^४ श्रव्यबन्धम् J.

^५ चोपयुज्य M, D.

^६ विश्रान्तः A, B, C, D.

^७ Pāṇ. ii, 2, 11.

^८ Pāṇ. ii, 1, 33.

^९ Pāṇ. viii, 1, 11 ;

i, 2, 46 ; ii, 4, 71.

आधिक्ये च द्वित्वमाश्रितमिति महत्या संज्ञया^१ स्थापितम् । गन्तासीति
लुट् । परिलङ्घिते क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥

मार्गप्रारम्भमाह ।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्वदित्युन्मुखीभि-

दृष्टोत्साहश्चकितचकितं^२ मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोद्भुतः खं

दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेहान्^३ ॥ १४ ॥

अस्मात्प्रदेशात्त्वमुत्तराभिमुखः खमुन्नच्छ । सरसा निचुला वेतसा
यत्रेति प्रावृद्धार्णवम् । खं कीदृशः । चकितचकितं सवासमुदक्ताभिर्मुग्ध-
सिद्धवधूभिरित्यं दृष्टोत्साहो दृष्टोद्यमः । कथमित्याह । पवनो वायुः किं
स्विदचलशिखरं हरत्यपनयति । अतश्च पातशङ्कया चकितत्वम् । अत
एव मुग्धत्वम् । किं कुर्वन् । दिङ्गागानामाशाकरिणां पथि स्थूलहस्ताव-
लेहान्यहाकरग्रहान्वर्जयन् । ते हि तं प्रतिद्विरदभ्रान्त्या ग्रहीतुमिच्छन्ति ।
दिङ्गागाश्च पातालादारभ्य । यदाह । मन्दाकिन्याः पथः शीघ्रं दिग्वार-
णमदाविलम्^४ । तथा । नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्तुहामदिग्गजे^५ ।
चकितचकितमिति प्रकारे द्वित्वम्^६ ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर^७ इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकायात्रभवति धनुषखण्डमाखण्डलस्य^८ ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापस्यते ते

वर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य^९ विष्णोः ॥ १५ ॥

^१ Pāṇ. viii, 1, 2. ^२ °दृष्टोक्ताय° S, D. ^३ °लेपान्
J, M, S, D. ^४ Kumārasambhava, ii, 44. ^५ Raghuvamśa,
i, 78. ^६ Pāṇ. viii, 1, 12. ^७ रत्नच्छाय° J. ^८ धनुःखण्ड°
J, M, S; but see p. 11, note 2. ^९ °वेशस्य J, M, S, D;
cf. Mañikya's Kōśa, 541.

एतत्पुरस्तादग्रे वल्लीकाग्रात्पिपीलकीत्खातमृत्कूटप्रान्तादाखण्डल-
 स्तेन्द्रस्य धनुष्यण्डं चापैकदेशः प्रभवत्युत्पद्यते । सर्पगर्भं वल्लीकमिति
 मुरचापस्य प्रावृषि प्रभव इत्यागमः^१ । कीदृशं तत् । अनेकवर्णत्वाद्वृत्तच्छा-
 याव्यतिकर इव वज्रविधमणिकान्तिसंपर्कवन्निक्षणीयं रम्यम् । येन च तव
 कृष्णं शरीरमतितरां कान्तिमापत्स्यते । यथा वज्रवरूपस्य हरेः प्रसरत्का-
 न्तिना पिच्छेन वपुः कान्तिमाप्नवत् । गोपा हि प्रायेण श्वरवन्मयूरपि-
 च्छधारिणः । प्रसङ्गाच्च वर्षावर्णनमपि कविना क्रियत इति मार्गोप-
 देशेऽपि नास्य श्लोकस्यानवसरः । व्यतिकरो मिश्रीभावः । धनुष्यण्ड
 इति नित्यं समास इति^२ षत्वम् ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविलासानभिज्ञैः^३

प्रीतिस्लिग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभिं स्नेत्रमारुह्य मालं^४

किञ्चित्पश्चात्प्रवलय गतिं भूय^५ एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

मालमुद्धारं^६ ज्ञेयं किञ्चिन्नागाख्य पश्चादनन्तरमुत्तरेणोत्तरस्यां
 दिशि भूयो वज्रतरं गतिं प्रवलय व्यावर्तय । मालं हि दक्षिणाशास्यं
 तेन चोत्तराशा गन्तव्येति गतिप्रवर्तनम् । मालारोहणं वृथ्वा वधूप्रीत्यर्थम् ।
 मालेन हि तदुपरिभवमाकाशं लक्ष्यते । कीदृशस्त्वम् । वृष्टिदानात्त्वय्या-
 यत्तं कृषिफलमित्यतो हेतोर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः साभिलाषं
 दृश्यमानः । कीदृशैः । याम्यत्वाद्भूविलासानभिज्ञैः । अत एव प्रीतिवशा-
 त्स्लिग्धैरुचैः । कीदृशं मालम् । सद्यस्तत्त्वणं सीरेण हलेन यदुत्कषणं
 विलेखनं तेन सुरभिं सुगन्धि । हलोत्कृष्टा हि भूर्जलदजलकणव्यतिकरा-
 त्सुरभिर्भवति । प्रवलयनं स्फिरणम् । उत्तरेणेत्येवन्तः^७ ॥ १६ ॥

^१ Cf. Nandargikar's Notes, p. 20, lines 9-12. ^२ Pāṇ. viii, 3, 45.

^३ भूविकारानभिज्ञैः J, M.

^४ मालं A, B, C.

^५ किञ्चित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय J, M, S, D. ^६ For *uddāra*, 'an alluvial plateau', see *Rājataranginī*, translated by Stein, vol. ii, p. 425 f.

^७ Pāṇ. v, 3, 35.

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्चमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

अध्वश्चमेण परिगतं व्याप्तं भवन्तं सानुमानद्विराम्रकूटो मूर्ध्ना शृङ्गेण
साधु सम्यग्वक्ष्यति धारयिष्यति । यत आसारिण प्रशमितवनोपप्लवस्त्वम् ।
त्वया ह्यस्य वेगवर्षेण दावामिर्निर्वापितः । किमित्येतावता शिरसा
वहनमित्याह । न क्षुद्रोऽपीत्यादि । संश्रयाय वासार्थं सुहृद्यायाते सति
क्षुद्रोऽपि दुर्जनोऽपि विमुखो न भवति । किं पुनर्यस्तथा तेन प्रकारे-
णोच्चैरुन्नतः । कुतः । प्रथमसुकृतापेक्षया । आदावेतेन मे महदुपप्लवम् ।
इदानीमेतस्याहं प्रत्युपकरोमीति पूर्वोपकारप्रत्यालोचनया न पराङ्मु-
खीभावः । क्षुद्रः खलो ह्रस्वश्च । उच्चैः प्राशुर्महामनाश्च । वक्ष्यतीति वह्
रूपम् । सानुमानः पर्वतः । तथेत्यनेनोच्चैस्त्वस्य प्रसिद्धिमाह ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननामै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

त्वयि शृङ्गमुद्धते सत्याम्रकूटोऽचलो निश्चितं सुरयुगलालोकनीयां
रम्यां दशामापत्यते । यतः परिणतफलद्योतिभिः पक्वाम्रशोभिभिर्वना-
म्रवृक्षैश्छन्नोपान्तश्चादितपर्यन्तः । त्वमपि स्निग्धवेणीसवर्णोऽरूढकेश-
कलापकालः । अतश्च कृष्णचूचुकः समस्तपीतश्च महीकुच इवेत्युपमा ।
अत एव देवद्वन्द्वदर्शनम् ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे^१ मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं^२ वर्त्म तीर्णः ।

^१ तस्मिन्स्थित्वा J.

^२ तोयोत्सर्गद्रुत° S.

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

अथमुखादीनां वनेचराणां कान्ताभिः सेवितगहने तत्राद्वी कषं
स्थित्वा तदनन्तरं वर्त्म मार्गमवतीर्णस्त्वं रेवां नर्मदामालोकयिष्यसि ।
कीदृशीम् । उपलविषमे विन्ध्याद्रेः पादेऽधोभागे विशीर्णां विचित्रां ।
अतश्च भक्तिच्छेदैर्विच्छित्तिविभागैर्दत्तां गजवपुषि भूतिं सुधामिवेत्युपमा ।
तोयोत्सर्गेण जलत्यागेन द्रुततरा चतुरा गतिर्यस्येति वर्त्मतरणे कारणम् ।
वनचरशब्दे न सप्तम्या अलुक् । बाङ्गलकात्^१ ॥ १९ ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूषण्डप्रतिहतरयं^२ तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शस्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

तस्या रेवाया जलमादाय गृहीत्वा त्वं यायाः । यतो वान्तवृष्टि-
रुत्पृष्टतोयः । कीदृशं जलम् । तिक्तिः कटुकैर्वनगजमदैर्वासितं सुरभीकृतम् ।
विन्ध्यो हि गजावासः । तथा तीरजेन जम्बूषण्डेन जम्बूवनेन प्रतिहतरयं
जडीकृतवेगमिति सुग्रहत्वोक्तिः । रेवा हि वेगगामिनी । अनेन गुणमाह ।
हे घनाश्रः पानादन्तःसारं परिपूर्णं सन्तं मासतस्त्वां तुलयितुं परिच्छेत्तुं
न प्रभविष्यति । यस्मात्सर्व एव कश्चिद्रिक्तः शून्योऽर्थरहितो लघुर्भवत्य-
वमानास्यदत्त्वं याति । पूर्णता तु गौरवाय भवति । आद्यो हि
सर्वेणाद्रियते । तेन तव जलेन गुरुत्वे सति नानिलात्यरिभवप्राप्तिः ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरुद्धै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

दग्धारण्येष्वधिकसुरभिं^३ गन्धमाघ्राय चोर्ष्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

^१ Pāṇ. vi, 3, 14.

^२ °जम्बूकुञ्ज° J, M, S, D.

^३ जरङ्घा° M.

जललवमुचस्तोयकणवर्षिणस्तव सारङ्गा मयूरा मार्गे सूचयिष्यन्ति
चिह्नैरुद्दिश्यन्ते । नूनमनेन पथास्मत्सुहृज्जीमूत आयात इति । तैर्हि मेघा-
न्तोयकणाः पातव्या इति तदनुसरणम् । स्वादादिहृतचित्तत्वाद्ब्रजंश्चासी
तैर्न ललित इति मार्गोन्नयनम् । किं कृत्वा सूचयिष्यन्तीति चिह्नान्याह ।
अर्धं रुढैः सामिपक्षैः केसरैर्हरितकपिशं नीलपिङ्गं नीपकुसुमं दृष्ट्वा ।
तच्चि वर्षासु नवजलपातं विना न जायते । तथाविर्भूतप्रथममुकुला
उत्पन्नाद्यकोरकाः कन्दलीलता अनुकच्छं तीरसमीपे दृष्ट्वा । ता हि
वर्षासु फुल्लन्ति । तथा दग्धारण्येषु निदाघझुष्टकाननेष्वधिकसुरभिं गन्धं
पृथिव्या आघ्राय शिङ्गित्वा । जलकणपाताच्चि तत्र सौगन्ध्याविर्भावः ।
जललवमुच इति मेघविशेषणं न तु जसन्तम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सनयनजलैः^१ स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्घातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

अस्मद्वितार्थं त्वरितमपि जिगमिषोस्तव ककुभकुसुमसुगन्धौ सर्वस्मिन्न-
द्रौ तवाहं कालहारमुत्पश्याम्युत्पिचे । कुत इत्याह । यस्मात्प्रियमित्रैः
शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः सनयनजलैर्नचोदकयुक्तिः केकाः स्वागतीकृत्य वाग्भिः
स्वागतं कृत्वा प्रत्युद्घात इत्युक्तिप्रत्युक्तिवशात्कालक्षेपः । अतश्चार्थं त्वाम् ।
अस्मदर्थं कथमपि भवान्गन्तुं व्यवस्येद्वायामं कुर्यात् । अहमार्तस्त्वं
चोन्नत इति भावः । सनयनजलत्वमत्र चिरेण मित्रालोकनात् ॥ २२ ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलयामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने फलपरिणतिश्यामजम्बूवनान्ताः^२

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

^१ सजलनयनैः J, M, S, B, D.

^२ परिणतफलश्यामं J, M, S, D.

त्वयि निकटे सति दशार्णास्था जनपदा एवंविधाः संपत्त्यन्ते
भविष्यन्ति । कीदृशाः । केतकैः पुष्पैः पाण्डुच्छायाः शुक्लशीमा उपवनवृतय
उद्यानकण्डयो येषाम् । सितत्वात्केतकानाम् । सूच्या गर्भकण्डकेन
भिन्नैर्विदारितैः । तेषां ह्यन्तःस्था सूचिर्भित्त्वा विनिर्याति । तथा
गृहबलिभुजां काकानां नीडारक्षैरालयक्रमैराकुलानि व्याप्तानि ग्रामचै-
त्यानि येषु । वर्षभयाद्धि पक्षिणः प्रावृषि नान्यत्र निर्यान्ति । चैत्र्यं
बुडालयः । यदि वा महाभोगप्रज्ञाततमो वनस्पतिश्चैत्यः । तथा फलानां
परिणत्या पाकेन श्यामा जम्बूवनान्ता यत्र । कपित्थानीव हि जम्बूफलानि
पाकेन श्यामायन्ते । कतिपयदिनस्थायिनश्च हंसा येषु । मेघालोके
मानसगमनात् ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं^१ कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितमुभगं पास्यसि स्वादु यत्त-^२

त्सभूभङ्गं मुखमिव पयो वेचवत्याश्चलोर्मि^३ ॥ २४ ॥

तेषां दशार्णानां विदिशास्थां राजधानीं गत्वा तत्त्वणमविकलं
परिपूर्णं कामुकत्वस्य फलं त्वं लब्धा प्राप्स्यसि । कुत इत्याह ।
यद्यस्माद्वेचवत्याः सरितस्तदेवंविधं पयः पास्यसि । कीदृशम् । तीरोपान्ते
स्तनितेन पक्षिकूजितेन स्खलितेन वा सुभगं सुन्दरं स्वादु रुच्यं चलोर्मि
स्खलितवीचि । अत एव सभूभेदेन मुखेन तुल्यम् । अत एव कामित्वफ-
ललाभः । कामी हि कामिन्याः कुटिलभ्रु वक्त्रं स्वादु धयति । ऊर्मिणां
भ्रुव उपमानम् । यदिति हेतुपदम् । तदिति पयोनिर्देशः । विदिशाशब्दः
पृषोदरादिः^४ । लक्षणं नाम । लब्धेति तृप्त्यन्तः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-^५

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

^१ फलमपि महत् J. ^२ यत्र J, °युक्तं S, D. ^३ °लोर्म्याः J.
^४ Pāṇ. vi, 3, 109. ^५ विश्रान्ति° J.

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुहामानि प्रथयति शिलावेशमभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

तत्र विदिशायां नीचैराख्यमद्रिं विश्रामार्थं त्वमधिवसेरधितिष्ठे-
राश्रयेः । कीदृशम् । प्रौढपुष्पैर्विकसितकुसुमैः कदम्बतरुभिर्हेतुभिस्तव
सुहृदः संक्षेपात्सुलकितमिव रोमाञ्चितमिव । पुङ्गवस्य हि कदम्बकुसुमस्य
रोमशोभा जायते । केचित्तत्प्रौढेति पेटुर्मुकुलितत्वाच्च पुलकाकारता-
माहुः । यथाद्रिर्नागराणां विदग्धानामुहामानि प्रचण्डानि यौवनानि
शिलावेशमभिः प्रख्यापयति । यतः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्गणिका-
सुरतामोदमोचिभिः । विश्रामशब्दः कवीनां प्रमादजः ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-¹

न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

तत्र विश्रान्तः सन्त्रनन्तरं त्वं यायाः । किं कुर्वन् । वननदी काननसरि-
प्तदीविशेषो वा । तत्कूलेभवान्युपवनानां यूथिकाजालकानि हरिणी-
गुल्मानवजलकणैरुत्तन् । पुष्पलावीमुखानां मालाकाराङ्गनामुखानां
छायादानाद्धितोः क्षणमात्रं परिचितः सुहृत् । तापापहरत्वात् । कीदृ-
शानां मुखानाम् । कपोलयोर्यः स्वेदो घर्मस्तस्यापनयनेनोत्पुंसनेन या
रुजा बाध उपमर्दस्तथा क्लान्तकर्णोत्पलानां स्नानश्रवणकुवलयानाम् ।
रुजाचोत्पलानामेव । भिदादित्वादङ्² । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः ।
कर्मण्यणु³ ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशं

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

¹ नगनदी° S, D; °तीरजानां निषिञ्च° J. ² Pān. iii, 3, 104.

³ Pān. iii, 2, 1.

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र^१ पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्विज्वितोऽसि^२ ॥ २७ ॥

कीवेरीमाशां तव यियासोरुज्जयिनी प्रति यद्यपि वक्रः पन्थाः कुटि-
लोऽध्वा तथाप्युज्जयिन्याः सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो हर्म्याङ्कोपभोगवि-
तृष्णो मा भूः । अवशं गच्छेरित्यर्थः । यस्मात्तत्र नागरिकाणां नेत्रवि-
भ्रमैर्यदि न रमसे न क्रीडसे तद्वद्वितोऽसि । द्रष्टव्यादर्शनात् । कीदृशीः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैः शम्पागुणविलसनचक्षैः । तथा लोलापाङ्गैश्चटुल-
पर्यन्तैः ॥ २७ ॥

इदानीमुज्जयिनीमार्गोपदेशमाह ।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

निर्विन्ध्याख्या नदी । तस्याः पथि प्रवाहे संनिपत्य संश्लिष्य रसाभ्यन्तरो
भव पानीयगर्भः स्थाः । अपः पिवेरित्यर्थः । अथ च रसाभ्यन्तरः
शृङ्गारवासितो भवेरिति वक्रोक्तिः । तां कामयेथा इत्यर्थः । कामिनी-
साधर्म्यमाह । कीदृशास्तस्याः । वीचिचोभेण कल्लोलकम्पेन स्तनिता
कोकूयमाना या विहगश्रेणी पक्षिमाला सैव काञ्चीगुणो रशनादाम
यस्याः । तथाश्मादौ खलितेन परिलुठितेन सुभगं सुन्दरं संसर्पन्त्या
वहन्त्याः । तथा दर्शितावर्त एव नाभिर्यया तस्याः । आह्वानाभावे कथं
मम रागिता युक्तेत्याह । नारीणां विभ्रमो विलास एव यस्मात्प्रियेषु
प्रणयवचनं प्रार्थनावचः प्रीतिवाक्यं वा । यदालोकनवशादङ्गनानां
विभ्रमाः प्रवर्तन्ते तैरेवासावभ्यर्थितो भवेत् । साक्षात्तु तासां प्रार्थना
लाघवकारिणी । अत्र चावर्तनाभिदर्शनादिको विलासः प्रवृत्त एव ॥ २८ ॥

^१ °स्फुरण° S, D ; °चकितैर्यत्र J. ^२ °तः स्थाः J.

वेणीभूतप्रतनुसलिला^१ तामतीतस्य सिन्धु^२
पाण्डुच्छाया^३ तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती^४
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

हे सुभग तां निर्विन्ध्यां कार्श्यं कर्तुं येन विधिना प्रकारेण प्रकृतिस्थं
त्यजति स विधिर्भवति संपाद्यः । वर्षेस्तत्रेत्यर्थः । एवं हि तीयपूरा-
गमात्रदी कृशा न भवति । कस्मात्कार्श्यत्यागाय तत्र वर्षासीत्याह ।
यतस्तवातीतस्य विरहावस्थया सौभाग्यं वाङ्मयं व्यञ्जयन्ती कथयन्तीम् ।
तथा हि त्वद्विरहेण वेणीभूतं प्रतनुत्वात्सलिलं यस्याः । वेणी केशपाशः ।
तथा तटरुहेभ्यस्तोरजेभ्यस्तारुभ्यो भ्रष्टैर्जीर्णपर्णैर्जर्जरकिसलयैः पाण्डुरी-
भूताम् । प्रियविरहं हि नारी तनुः पाण्डुश्च भवति ॥ २९ ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविद्यामवृद्धा-
पूर्वोद्दिष्टामनुसर^५ पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हतमिव^६ दिवः कान्तिमत्स्वर्गदमेकम् ॥ ३० ॥

ततोऽवन्तीनाम जनपदानासाय पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां नगरीमुज्जयि-
नीमनुसर गच्छ । कीदृशांस्तान् । उदयनकथा बृहत्कथा वत्सराजवृ-
त्तान्तः । तत्र कोविदाः प्रवीणा ग्रामवृद्धाश्चिरन्तना येषु । तस्य तत्र
वर्णनीयत्वात् । पुरीं कीदृशीम् । श्रिया ऋद्ध्या विशालामनस्यां
विविधाश्च शाला यस्यास्ताम् । यां चोत्प्रेक्षामहे । दिव एकं भास्वरं
खण्डमिव । स्वर्गैकदेशस्य कस्तत्रागम इत्याह । स्वर्गिणां पुण्यवतां
सुचरितफले सुकृतफल उपभुक्तत्वादल्पीभूते किञ्चिच्छिष्टे सति गां गतानां
भुवं प्राप्तानां पुण्यशेषिणाहृतं भुवमानीतं मूर्तिमत्स्वर्गखण्डमिवेत्यर्थः ।
अवन्तीनां निवासो जनपदोऽवन्तयः ॥ ३० ॥

^१ °सलिला J, S, D ; °सलिलासावतीतस्य M. ^२ सिन्धुः J, M,
S, D. ^३ °च्छाया J, M, S, D. ^४ °यन्ती J, M, S, D.

^५ °मुपसर J. ^६ पुण्यैः कृतमित्र J.

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
 यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
 सिप्रावातः^१ प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

यत्रोज्जयिन्यां कामिनीनां सिप्रासरिदनिलः सुरतग्लानिं मोहनखेदं
 हरत्यपास्यति । कीदृशः । सारसानां लक्ष्मणानां मदेन मधुरं स्फुटं च
 कूजितं दीर्घीकुर्वन्प्रसारयन् । तथा प्रभातेषु स्फुटितानि विकसितानि
 यानि कमलानि तेषामामोदः सौरभं तस्य मैत्र्या संपर्केण कषायः कषाय-
 रसयुक्तः । भावित इत्यर्थः । अङ्गानुकूलो गात्रसुखकारो । शीतलसुर-
 भित्वात् । क इव हरतीत्याह । प्रार्थनया चाटुकारः प्रियकृत्त्रेयान्यथा
 कामिन्या अङ्गग्लानिमपहरति । सिप्राख्योज्जयिन्यां नदी ॥ ३१ ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूमै-^२
 र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्देहन्नृत्तोपहारः^३ ।
 हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा^४
 नीत्वा रात्रिं^५ ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं दृश्यमानः^६
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य^७ ।
 धृतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्रानतिक्लैर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥

^१ सिप्रा० M. ^२ ०धूपे० J, M, S, D. ^३ ०नृत्योप० M, D.

^४ ०ध्वखेदं नयेथा M, S. ^५ नीत्वा खेदं J, लक्ष्मी पश्यन् M, S, रात्रिं
 नीत्वा O, मुक्ता खेदं D. ^६ वीक्ष्यमाणः J, M, S, D. ^७ चण्डीश्वरस्य
 J¹, M, S, C pr. m., D.

युगलकम् ॥

अस्या उज्जयिन्याः सीधेप्वध्वस्त्रिन्नान्तरात्मा निशामतिवाह्य चण्डे-
श्वरस्य शंभोर्धामायतनं याया गच्छेः । कीदृशः । जालोन्नीर्णैर्गवा-
च्चविवरनिर्गतैरङ्गनामूर्धजोपस्कारधूमैरुपचितवपुः पीवरतनुः । धूमप्रा-
यत्वादधानाम् । तथा गृहमयूरैः सुहृत्स्नेहाद्दत्तो वितीर्णो नृत्तमेवो-
पहारो बलिर्यस्य । ते हि त्वामालोक्य सुहृत्स्नेहान्नृत्यन्ति । कीदृशेषु
हृदयेषु । कुसुमैरुपकारपुष्पैः सुगन्धिषु । तथा ललितानां सविलासानां
वनिनानां पादानामलक्तकेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु । त्वं कीदृशः । गणैः
प्रीत्यालोक्यमानः । कुतः । भर्तुः शंभोः कण्ठच्छविर्गलनिभकान्तिरित्यतो
हेतोः । कीदृशं धाम । पुष्पं पवित्रम् । तथा गन्धवत्याख्याया नद्या
मरुद्भिर्वानिर्धूतोद्यानमुल्लसितोपवनम् । कीदृशैः । कुवलयरजोगन्धिभि-
रुत्पलरेणुसौरभं विद्यते येषां तैः । तथा तोयक्रीडायां जलकेलौ
निरताः सक्ता या युवतयस्तासां स्नानेन तित्तैः कटुकैः । अङ्गरागसं-
क्रमणात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्यातथ्यं ते नयनविषयं यावदभ्येति^१ भानुः ।

कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः स्थाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३४ ॥

हे जलधरान्यस्मिन्नपि कालेऽवसरे महाकालाभिधानं भगवन्तमासाद्य
तावत्त्वयासितथ्यं यावदर्कश्चतुर्गोचरतां चतुर्दृशत्वमुपैति । प्रातःसंध्या-
समयपर्यन्तमित्यर्थः । किमर्थमित्याह । शूलिनो महाकालस्य संध्याबल्यर्थं
पटहतां पूर्यत्वं स्थाघनीयां विदधत्त्वमामन्द्राणां सर्वमधुराणां गर्जितानां
परिपूर्णं फलं प्राप्स्यसि । देवानां हि बलिकाले ढक्कापटहादिवायैर्भाव्यम् ।
तच्च तु भवज्जनितान्येव पटहीभविष्यन्तीति तत्साफल्यम् । स्यातथ्यं त
इति कृत्यानां कर्तरि वा^२ ॥ ३४ ॥

पादन्यासकृणितरशनास्तत्र लीलावधूतै

रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः^३ ।

^१ °दत्तेति J, M, S.

^२ Pāṇ. ii, 3, 71.

^३ क्लान्त° J^२.

वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखान्नाप्य वर्षाग्रविन्दू-
नामोक्ष्यन्ति^१ त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३५ ॥

तत्र महाकालधानि वेश्या भगवन्नणिकास्त्वत्तो भवत्सकाशान्नखपद-
खकरान्वर्षाग्रविन्दून्प्रथमजलकणानासाद्य प्रीतिवशात्त्वयि भ्रमरपा-
णिपृथुलान्कटाक्षान्नेप्स्यन्ति । कीदृशस्ताः । पादन्यासेन कृणितरशना
गन्धेखलाः । तथा विलासवलितीर्वालयजनैः खिद्यमानकरा इति
गौकुमार्योक्तिः । ता हि देवं वीजयन्त्यः सेवन्ते । कीदृशैस्तैः । रत्नच्छा-
त्या खचिताः प्रकटीकृता वलय उदरलेखा यैः । तासां हि वासोद्युगा-
च्छादितानां चामरमणिभासा मध्यवलयः प्रकटीभवन्ति ॥ ३५ ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सांध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं^२ दधानः ।
नृत्तारम्भे^३ हर पशुपतेराद्रेनागाजिनेच्छां
शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादनन्तरं तत्र पशुपतेः शंभोर्नृत्तारम्भ आर्द्रगजाजिनेच्छा रुधिरसर-
गजचर्मभिलाषं हर नाशय । तव तन्निभत्वात् । तथा हि कीदृशस्त्वम् ।
उच्चैरुन्नतं भुजतरुवनं दोर्द्धमषण्डं मण्डलेन तिर्यग्भिलीनः संश्रितः ।
पश्चाद्भिनवजपापुष्पवस्त्रोहितं सांध्यं तेजो विधत् । एवं च नवगजाजिन-
साङ्गहारणम् । भवान्या गौर्या दृष्टभक्तिरालोकितेत्यविधसेवनः ।
तथम् । विबुधुकीषाभावाच्छान्तोद्देगानि निवृत्तखेदान्यत एव स्तिमि-
तानि नयनानि यत्र दर्शने ॥ ३६ ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुड्डालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामिन्या^४ कनकनिकषस्त्रिगधया दर्शयोर्वी
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो^५ मा स्म^६ भूर्विक्लवास्ताः ॥ ३७ ॥

^१ °छ्यन्ते J, M, S, D. ^२ °जवा° S. ^३ नृत्या° M, D.
सौदामिन्या J, M, S, C. ^४ °विमुखो A, C. ^५ च J, S.

तत्रोक्तयिन्यामभिसारिकाणां सौदामिन्या तडिता राजमार्गं दर्शय
प्रकाशय । यतो नक्तं रात्रौ प्रियतमवसतिं व्रजन्तीनाम् । अत एवातिघन-
त्वात्सूच्या भेद्यैस्तमोभी रुद्धालोके ऽवष्टब्धप्रकाशे पथि । कीदृशा तथा ।
कनकनिकषवत्सुवर्णघर्षणवत्स्निग्धयारूचया । एवं च कृत्वा तोयोत्सर्गार्थं
स्तनितेन गर्जितडम्बरेण मुखरः सशब्दो मा भूः । यतस्तो योपिद्वावात्का-
तरास्त्रस्तवः ॥ ३७ ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्रपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु मुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

तां पूर्वोक्तां रात्रिं कस्यामपि भवनवलभौ गृहोपरिपुरे नीत्वातिवाह्य
ततः सूर्योदये भूयोऽपि भवान्मार्गमवशिष्टं वाहयेदुल्लङ्घयेत् । यस्यान्वि-
त्राणां धैर्यकृत्यं प्रयोजनमभ्युपेतमूरीकृतं शिरसाङ्गीकृतं ते न खलु
मन्दायन्ते नैवालसा भवन्ति । कीदृशां वलभौ । सुप्ताः पारावताः
कपोतविशेषा यत्र । ते हि कण्ठरुतश्रवणार्थं नागरकैर्गृहे धार्यन्ते । त्वं
कीदृशः । चिरं विलसनात्खिन्नं आन्तं विद्युदेव कलत्रं भार्या यस्य सः ।
अत एव वलभौ विश्रमणम् । अमन्दो मन्दो भवति मन्दायते ।
भृशदित्वात्कण्ड^१ । अर्थस्यासौ कृत्यमर्थकृत्यम् । अर्थः प्रयोजनम् ।
अवश्यकार्यत्वाच्चास्य कृत्यत्वम् ॥ ३८ ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयासं कमलवदनात्तोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि करुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ३९ ॥

अतः कारणाद्भानोः सूर्यस्य वर्त्म मार्गं त्यज । माच्छादको भूरित्वर्थः ।
यतस्तस्मिन्काले प्रभाताख्ये खण्डितानां विप्रलब्धानामङ्गनानां प्रियैरा-

^१ Pāṇ. iii, 1, 12.

गत्वास्तु नेत्रजलं शमनीयम् । यदि त्वमस्य पटनिभो भवसि तदालो-
कनपाटवाभावान्निशाशङ्कया नागमनं स्यादिति वर्त्म भानोऽस्यज । किं
च सोऽपि भानुः खण्डितायाः कमलिन्याः प्रियायाः कमलादेव
वदनात्प्रालेयमवश्यायमेवास्तु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः ।
तेनापि पल्लिन्याः प्रार्थना कार्येत्यर्थः । अतस्त्वयि कररुधि रश्मि-
रोधकेऽनन्याभ्यसूयो भवेत् । त्वयि महान्तं रोषं भावयेत् । यस्य हि
प्रियां प्रार्थयमानस्य यः करमवष्टभीयात्तस्य तत्र मन्युर्भवति । निद्रा-
कषायमुकुलीकृतत्वादि¹ ॥ ३९ ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मात्तस्याः² कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराख्यायाः सरितः पयसि प्रसन्ने तव स्वभावसुन्दरश्चायारूपो
ऽप्यात्मा प्रतिबिम्बरूपश्चेतसीव प्रवेशं लप्स्यते । तस्मात्कारणादस्या नद्याः
कैरवसितानि चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि कम्पमानमीनस्फुरितावलीकि-
तानि धैर्यान्नाभीर्यान्मोघीकर्तुं वन्ध्ययितुं नार्हसि । ततो मा गम इत्यर्थः ।
गमनाद्धि तानि निष्फलानि स्युः । यस्य नागरः स प्रेयस्यां रागेण
वीक्षमाणायां विलम्बते । स हि तस्याश्चेतसि प्रविष्टः ॥ ४० ॥

¹ This is the beginning of a verse defining the *khanditā*.
The full text of it is given by Nandargikar, Notes, p. 46.
Professor Zachariae informs me that the same verse is quoted
in Vallabhadēva's commentary on the *Raghuvamśa*, v, 67
(S. P. Pandit's Notes, p. 46), in the *Vetālapañcharīṅśatikā*
(edited by Uhle, p. 121), and in Vāgbhaṭa's *Kāryānuśāsa*
(*Kāvyamālā*, No. 43, p. 64), and that the first quarter of it is
found in the commentary on the *Mañkhakōśa*, verse 639, and in
Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārthasamī-
graha*, iii, 476. ² तस्मादस्याः J, M, S, D..

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्नवानीरशाखं
हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधो नितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादः पुलिनजघना^१ की विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या गम्भीराया नीलं सलिलमेव वसनमम्बरं पानवशाद्भृत्वापास्य
तव लम्बमानस्य जलभरमन्यरत्नात्तत्रैव तिष्ठतः प्रस्थानं कथमपि भावि
प्रयाणं कथमपि भविष्यति । यस्माद्यो ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः स
पुलिनजघनां तीरपृथुनितम्बां युवतिं कस्यक्तुं समर्थः । त्वं च पानीयपा-
नाद्विदितास्वादः । सापि पुलिनमेव जघनं यस्याः सा पुलिनजघना ।
कीदृशं सलिलवसनम् । प्राप्तं लम्बवद्वानीरशाखा वेतसीलताः । वानीर-
शाखास्त्रिष्टमिथर्थः । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया^२ । यदि वा प्राप्ता वानीर-
शाखा येनेति बज्रव्रीहिः । अतस्त्रोत्प्रेचते । करधृतमिव हस्तावष्टम्बं
यथा । अंशुकं हरतो हि कामिनो नार्यः कराभ्यां रुन्धन्ति । नीलं
हरितम् । ग्रीष्मेऽल्पत्वात् । अतश्च हरणान्मुक्तमुत्सृष्टं रोधस्तीरमेव
नितम्बो येन । यदप्यम्बरं द्विषते तन्मुक्तनितम्बं भवति । भविष्यतीति
भावि ॥ ४१ ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्रुसितवसुधागन्धसंपर्कपुण्यः^३
स्रोतोर्न्धध्वनितसुभगं^४ दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः^५ परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्^६ ॥ ४२ ॥

ततो देवगिरिमुपजिगमिषोर्यियासोस्तव सत्पुषारः पवनो नीचैर्वास्थति
मन्यरं गमिष्यति । कीदृशः । तव निष्यन्देन तोयमोज्ज्वलोच्छ्रुसिता
विकसिता हृषिता यासी वसुधा भूमिस्तस्या गन्धसंपर्केण सौरभव्य-
तिकरेण पुण्यो मनोज्ञः । तथा सौख्याद्दन्तिभिः पीयमानः । कथम् ।

^१ विवृतजघनां J^१, M, S, विपुलं J^२, D.

^२ Pāṇ. ii, 2, 4.

^३ ०रम्यः J, M, S, D.

^४ ०मधुरं J.

^५ वातः J.

^६ काननौ J^२.

स्रोतोरन्धं करविवरं तस्य ध्वनितं शूत्कारस्तेन सुभगं रम्यम् । सशूत्कृतमित्यर्थः । सुषिरे हि वातप्रवेशादधिको ध्वनिर्भवति । स्रोतः करः करिणः । यथा । प्रासप्रोतस्रोतसालः क्षतेनेति माघश्च^१ । तथा कालने वन उदुम्बरफलानां परिणमयिता पाचयिता । तद्वशात्पाकोत्पत्तेः ॥ ४२ ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्रपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥ ४३ ॥

तत्र देवगिरौ सदासंनिहितं कुमारं त्वं सुरसरिदुदकसरसैः कुसुमवर्धैः पुष्पमेधीकृतात्मत्वात्स्रपयेः पूजयेः । यस्माद्वासवीनां चमूनामैन्द्रीणां सेनानां रक्षार्थं नवशशिभृता चन्द्रमौलिनात्यादित्यं सूर्यादप्यधिकं तत्तेजो वीर्यं संभृतं क्षिप्तम् । असुरोपद्रुतसुररक्षार्थं हि कार्तिकेयो हरेण गीर्यां जनित इत्यागमः । तच्च शुक्रं स्वस्थानचलितमग्निना पीतमभूत् । वासवीनामिति दुर्लभः प्रयोगः । वृद्धाच्छेनाणो बाधितत्वात्^२ । अतिक्रान्त आदित्यो येन तदत्यादित्यम् ॥ ४३ ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य वह्निं भवान्नी
पुत्रप्रीत्या^३ कुवलयपदप्रापि^१ कर्णे करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रियहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

पश्चादनन्तरं पावकेः स्कन्दस्य तं वाहनं मयूरं गर्जितैर्नर्तयेथा लास्यं कारयेथाः । जलदरवनिशमनाद्धि वह्निं नृत्यन्ति । तमित्युक्तम् । कं तमित्याह । यस्य गलितं भ्रष्टं वह्निं पक्षं गौरी पुत्रप्रीत्या कर्णे करोत्यवतंसीकुरुते । तच्च कुवलयपदप्राप्युत्पलस्थानारूढम् । ज्योतिर्लेखावलयं तेजोराजिमण्डलं विद्यते यस्य तत्तथोक्तम् । हरशशिरुचा शिवशिरश्चन्द्र-

^१ Śikupālavadhā, xviii, 49.

^२ Pāṇ. iv, 2, 110, 114.

^३ °प्रेम्णा J, M, S, D.

^१ कुवलयदलप्रापि J, M, S, D.

चन्द्रिकया धौतापाङ्गं चालितनेचान्तम् । गर्जितैः कीदृशैः । अद्रिग्रहण-
गुरुभिः पर्वतप्राप्तिपीवरैः । अद्रिग्रहणशब्दे न कर्तृषष्ठीसमासः^१ । नर्तयेथा
इति न पादमीत्यादिनात्मनेपदम्^२ ॥ ४४ ॥

आराध्यैवं शरवणभुवं^३ देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धञ्चैर्जलकणभयाङ्गीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालश्लेषाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-

न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४५ ॥

शरवणभुवं कुमारमेवं पुण्यासारैः स्तपनादिप्रकारेणाराध्य किञ्चिच्चा-
धानमतिक्रम्य रन्तिदेवस्य राज्ञः कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां मानयिष्यन्पूजयितुं
व्यालश्लेषाः अयेथा गच्छेः । कीदृशीम् । सुरभितनया गावस्तासामालम्भनं
प्रोक्षणं ततो जातां प्रसूतां भुवि च स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां
रूपान्तरं गताम् । तेन हि नृपेण क्रतुष्वतिबन्हीयस्यो गावः सञ्चयिता
यासां रुधिराक्षर्मभ्यश्च चर्मण्वतो संपन्नेत्यागमः । त्वं कीदृशः । सिद्धमि-
थुनैस्त्रोयविन्दुत्रासान्मुक्तमार्गः परिहृतपथः । यतो वीणिभिर्वल्लकीहसीः ।
तन्त्रीर्हि^४ जलार्द्रा विस्तरा भवति । अमेरासाद्य वीर्यं सोढुमद्यमया
गङ्गया शरवणे त्यक्तमित्यतः शरजत्वं स्तन्दस्य । प्रनिरन्तःशरेबुध्न्येत्या-
दिना^५ णत्वम् ॥ ४५ ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो दूरमावर्ज्यं^६ दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

त्वयि तोयं ग्रहीतुमवनते लम्बमाने सति तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याः
प्रवाहं सिद्धाख्या नभस्यराश्वचूषि दूरमत्यर्थमावर्ज्यं निक्षिप्य कौतुका-
द्ब्रूयन्ति । यतो भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलमेकं मुक्तागुणं मौक्तिकदामिव ।
स्रोतसो मुक्तागुणनिभत्वादम्बुदस्य च महानीलतुल्यत्वात् । कीदृशं

^१ Cf. Pāṇ. ii, 2, 15. ^२ Pāṇ. i, 3, 89. ^३ आराध्यैवं शरवणभवं
J, M, S. ^४ तन्त्री हि A, B, C, D. ^५ Pāṇ. viii, 4, 5. ^६ नूनमावर्ज्यं
J, M, S, D.

प्रवाहम् । पृथुमपि तनुं विस्तीर्णमपि स्वल्पम् । कुतः । दूरभावादि-
प्रकर्षात् । दूरादि महदपि स्वल्पं दृश्यते । अत एव मुक्तागुणसारूप्यम् ।
त्वयि कीदृशे । सजलत्वात्कृष्णस्य वर्णचौरे नीले । एतेनेन्द्रनीलनिभत्व-
मुक्तम् ॥ ४६ ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम्^१ ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पाचीकुर्वन्दशपुरवधूनेचकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

तां चर्मण्वतीमतीत्य दशपुराख्ये नगरे युवतिनयनकौतुकानामात्मानं
पाचीकुर्वन्तासां नेत्रविषयं नयनच्छेदः । दशपुरनिकटेन याया यथा
तन्नागरिकास्त्वामीचेरन्नित्यर्थः । कीदृशानाम् । नागरिकत्वात्परिचिता
अभ्यस्ता भूशाखाविलासा घेषाम् । तथा त्वदालोकनवशात्पक्ष्मोत्क्षेपेणो-
परि विलसन्ती स्फुरन्ती कृष्णशारप्रभा घेषाम् । अतश्च कुन्दकुसुमस्य यः
क्षेपः प्रेरणं तस्यानुगा अनुयायिनो ये भ्रमरास्तेषां श्रियं शोभां मुष्णन्ति
यानि तेषाम् । कुन्दानां सितत्वादलीनां च कालत्वात् । यद्यपि कौतू-
हलविशेषणान्येतानि^२ तथापि वस्तुबलात्तद्वतां नेत्राणामेवैते गुणाः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमधच्छायया^३ गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेष्टाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाराडीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यषिञ्चन्मुखानि^४ ॥ ४८ ॥

ततो ब्रह्मावर्ताख्यं जनपदमधच्छायया प्रतिबिम्बेन संस्पृशंस्तत्कुर्वन्नेत्रं
यायाः । कीदृशम् । क्षत्रप्रधनपिशुनं राजन्यकसमरसूचकम् । अद्यापि
शरशकलाद्यालोकनात् । यत्र च क्षत्रियाणां तीक्ष्णशरशतैर्जुनो वदन-
न्यभ्यषिञ्चत्संधुक्षयामास निर्भरीचकार । भवानिव जलवृष्टिभिर्नलिना-
नीति शरबाहुल्यकथनम् ॥ ४८ ॥

^१ °व्यासार° J. ^२ कुतूहल° A, B, C, D. ^३ °मय च्छायया
J, M, S. ^४ °अवर्धन्मुखानि J, M, S, D.

हत्वा हालामभिमतस्यां रेवतीलोचनाङ्कां
 बन्धुप्रीत्या^१ समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिगममपां^२ सोम्य^३ सारस्वतीना-
 मन्तःस्वच्छस्वमपि^४ भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

हे सोम्य दर्शनीय तासां सारस्वतीसंबन्धिनीनामपामभिगमं सेवनं
 विधाय निश्चेतनस्त्वमप्यन्तःस्वच्छोऽभ्यन्तरनिर्मलो भविता भविष्यसि ।
 केवलं वर्णमात्रेण कृष्णः काल इति महापुण्यलोक्तिः । अथ च वस्तुस्वभाव
 एवैष यन्मेघानां पानीयपानाद्वह्निःकृष्णत्वमिति । तासामित्युक्तम् ।
 कासामित्याह । या अपो लाङ्गली हलधरो हालां सुरां हित्वोपेक्ष्य
 सिषेवे भेजे । बन्धूनां कुरुपाण्डवानां प्रीत्या वैमुख्यरचया । स हि
 तैर्याजुमर्थितः । द्वयेऽपि मे बान्धवाः । तत्कुत्र व्रजामीति विचार्य वेरम
 त्यक्त्वा सारस्वतीतीर्थयात्रामकरोत् । हालात्यागेन नियमग्रहणं तीर्थसेवने
 प्रतिपादयति । कीदृशी हालाम् । अभिमतस्यामिष्टात्वादाम् । स हि
 सुराप्रियः । रेवती तद्गार्या । तस्या लोचने एवाङ्कश्चिह्नं प्रतिबिम्बव-
 शावस्याः । भवितेति तृजन्तः । स हि कालसामान्ये । सोम इव सोम्यः ।
 शाखादिभ्यो यत्^५ ॥ ४९ ॥

तस्मात्स्वच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
 जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
 गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलमोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मात्सारस्वतीदेशादनुकनखलं कनखलाख्यतीर्थसमीपे हिमवतः प्रसृतां
 आहूवी यायाः । कीदृशीम् । सगरात्मजानां षष्टिसहस्रसंख्यानां स्वर्गार्थं
 सोपानपङ्क्तिं निःश्रेणिमालाम् । तत्राप्राप्तुपायत्वात् । ते हि पाताले
 कपिलेन रोषाद्गन्धा भगीरथावतारितया भागीरथ्याभ्यावितभस्मा-

^१ बन्धुस्नेहात् J. ^२ ०मधिगममपां J, D. ^३ सौम्य J, M, S, C, D.

^४ ०मन्तःशुद्धस्व० J, M, S, D; ०मसि J, M. ^५ Pāṇ. v, 3, 103.

नस्त्रिदिवमापुः । या च देवी भुवमवतरन्ती गौरीवक्त्रभुकुटिरचनां
 दिण्डीरैरवहस्येव सपत्नीव शंभोः केशग्रहणमकरोदिति युवतिधर्मा-
 रोपः । इन्दौ लया कर्मय एव हस्ता यस्याः सा । करेण हि केशाकर्षणं
 क्रियते । मत्संनिधावेवानया केशा गृह्यन्त इति गौर्या भुकुटिवन्धः ।
 केशेषु धारणाद्गङ्गायाः केशग्राहित्वम् । सा हि स्वर्गात्पतन्ती हरेण
 जटाया धृतेत्यागमः । भुकुटिवद्भुकुटिशब्दः संयोगादिरप्यस्तीति न
 वृत्तभङ्गः ॥ ५० ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्धलम्बी^१
 त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गम्भः ।
 संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा^२
 स्यादस्थानोपनतयमुनासंगमेवाभिरामा^३ ॥ ५१ ॥

तस्या जाह्नव्या अमलस्फटिकधवलमुदकं त्वं चेत्यातुं तर्कयेः पश्चिस्त-
 त्रवाहो प्रसरन्त्या भवतश्चायया कान्त्या सपदि तत्त्वणं सा गङ्गास्थानो-
 पनतयमुनासंगमेवाभिरामा स्यात् । प्रयागादन्यत्रापि संपन्नकालिन्दी-
 समागमा यथा रम्या भवेत् । त्वत्प्रतिबिम्बस्य यमुनाकारत्वात् । कीदृश-
 स्त्वम् । सुरगज इवैरावणवन्नभसि पूर्वार्धेनोत्तरभागेण^४ लम्बते यः स
 पूर्वार्धलम्बी ॥ ५१ ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
 तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
 वक्ष्यस्यध्वश्चमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
 शोभां रम्यां^५ चिनयनवृषोऽखातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

तस्या एव खनद्याः प्रभवं जनकमचलमद्रिं हिमवन्तमासाद्य तदीय-
 शिखरे स्थितस्त्वं हरवृषशिरोवदारितकर्दमसदृशी मनोहरां शोभां
 वक्ष्यसि धारयिष्यसि । तस्य वृषभसितत्वात्तव च पङ्ककालत्वात् ।

^१ पश्चार्धे J, M, S. ^२ यासी M, S, A. ^३ पगतं
 J, M, S, D. ^४ भागेन A, B, C, D ; cf. p. 1, note 6. ^५ शुभ्रं
 J, M, S, D.

कीदृशमचलम् । मृगाणां कसूरिकाकुरङ्गाणामुपविष्टानां नाभिगन्धैः
मुगन्धीकृतशिलम् । तुषारैर्हिमैर्गौरं शुभम् । तुहिनशीतलत्वाच्च शुङ्गस्य
मार्गखेदनिवर्तकत्वम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ॥ ५२ ॥

तं^१ चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

तं नगं यदि दावानलो बाधेत दहेत्तदेनमग्निं त्वमासारिणं वेगवद्वर्षेण
निर्वापयितुमर्हसि । यस्मान्नहतामृच्चय आपन्नार्तिप्रशमनफलाः । यदि
ह्यार्तानामापन्नं विनाशते तत्किं समृद्ध्या प्रयोजनम् । कीदृशो दवाग्निः ।
वाते वहति सति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा देवदारुविटपसंयोगसमुत्पितः ।
तरुसंघट्टवशाच्च दावानलो जायते । तथोल्काभिर्ज्वालाभिर्दग्धचम-
रीवालभारः ॥ ५३ ॥

ये त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः कायभङ्गाय^२ तस्मि-
न्दर्पोत्सेकादुपरि^३ शरभा लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घ्यम्^४ ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णा^५-
न्के वा^६ न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयन्ताः ॥ ५४ ॥

त्वां च गर्जनं तच्चाद्रौ ये शरभाख्याः सत्त्वा दर्पोत्सेकान्नदोद्रेका-
दसहमानाः सन्तोऽलङ्घ्यमपि लङ्घयिष्यन्ति जिघृक्षन्ति तांस्त्वं तुमुलकर-
कावृष्टिहासावकीर्णान्विपमोपलवर्षसिताच्छादितान्कुर्वीथाः । अशन्या
बाधेथा इत्यर्थः । न तच्चित्रं यत्ते नश्यन्ति । यतो निष्फल आरम्भे यत्नो
येषां ते तथाविधाः के परिभवस्य स्थानं पात्रं न भवेयुः । अवश्यं ते
परिभूयन्त इत्यर्थः । त्वदाक्रमणेच्छा शरभाणां निष्फला । तव यहीतु-
मशक्यत्वात् ॥ ५४ ॥

^१ त्वं J^१.

^२ ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्ग° J, M, S, D.

^३ °मुक्ताध्वानं सपदि J^१, M, D, °मुक्ताध्वानं सपदि J^२, S. ^४ लङ्घये-
युर्भवन्तम् J, M, S, D. ^५ °वृष्टिपाता° J, M. ^६ °क्वेषां J.

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
 शश्वत्सिद्धैरुपहतबलिं^१ भक्तिनम्रः परीयाः ।
 यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
 कल्पन्तेऽस्य^२ स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धधानाः ॥ ५५ ॥

तत्र हिमवति दृषदि शिलायामर्धेन्दुमौलेः शिवस्य व्यक्तं चरणन्यासं प्रकटां पादमुद्रां त्वं भक्त्या प्रणतः परीयाः प्रदक्षिणीकुर्याः । यस्मात्तस्मिन्नवलोकिते क्षपितकिल्बिषाः सन्तः श्रद्धधाना भक्ताः करणविगमादूर्ध्वं देहपातादनन्तरमस्य देवस्य स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पन्ते । अनश्वराः प्रमथाः संपद्यन्ते । अत एव सदा सिद्धैर्निवेदितोपहारम् । इन्दोरर्धमर्धेन्दुर्मौली शिखरे यस्य सोऽर्धेन्दुमौलिः । कलामाचधारित्वेऽपि संस्थानापेक्षमर्धत्वम् । इणः परिपूर्वस्य लिङः सिपि परीया इति रूपम् । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यत्र तत्करणं वपुः । अर्शआदिभ्योऽच्^३ ॥ ५५ ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
 संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो^४ गीयते किंनरीभिः ।
 निर्ह्रादी ते^५ मुरज^६ इव चेत्कन्दरासु^७ ध्वनिः स्या-
 त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः^८ ॥ ५६ ॥

तव ध्वनिः कन्दरासु गुहासु निर्ह्रादी घूर्णमानो मुरज इव यदि भवेत्तत्तत्र हरस्य संगीतार्थो गुणनिकावस्तु समस्तोऽखण्डो भावी भविष्यति । अन्या हि तत्र सामग्री विद्यते । तथा हि कीचका वंशा वातैरुद्धूता मधुरं शब्दायन्ते ध्वनन्ति । भाविताभिश्च किंपुरुषाङ्गनाभिस्त्रिपुरदाहाख्यं काव्यं गीयते । त्वदीयश्च शब्दप्रतिविम्बो मुरजनिभो यदि स्यात्तत्संगीतार्थः पशुपतेस्तत्र भावी समस्तः । शब्दं कुर्वन्ति शब्दायन्ते । निर्ह्रादी गम्भीरः ॥ ५६ ॥

^१ °पचितबलिं M, S. ^२ कल्पिष्यन्ते J, M, D pr. m. ^३ Pāṇ.
 v, 2, 127. ^४ संसक्ता° M, A. ^५ °दस्ते M. ^६ मुरज J.
^७ कन्दरेषु J, M, S, D. ^८ समग्रः M, S, D.

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-
 न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्कौञ्चरन्ध्रम् ।
 तेनोदीची दिशमभिसरेस्तिर्यगायामशोभी'
 श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव^२ विष्णोः॥५७॥

प्रालेयाद्रेर्हिमवत उपतटं पर्यन्ते तांस्तान्विशेषांश्चरणन्यासादीन-
 न्नृतानतिक्रम्योद्धृत्य यत्कौञ्चाद्रेःष्विद्वद्रं हंसानां द्वारभूतं विद्यते तेन
 रन्ध्रेण त्वं कीबेरीमाशामभिसरेर्गच्छेः । तिर्यग्य आयामो विस्तारस्तेन
 शोभमानः । अतश्च बलिवद्धनोत्थितस्य विष्णोः श्यामश्चरण इवेत्युपमा ।
 कीदृशरन्ध्रम् । भृगुपतिः परशुरामस्तदीयस्य यशसो वर्त्म प्रसरणमार्गः ।
 तेन कौञ्चस्य भग्नमानत्वात् । प्रालेयं हिमम् । अतिक्रम्येति परावरयोगे
 चेति^३ क्त्वा ॥ ५७ ॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्रासितप्रस्थसंधेः
 कैलासस्य चिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
 शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
 राशीभूतः प्रतिनिशमिव^४ अश्वकस्याट्टहासः ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमनन्तरं गत्वा कैलासाद्रेरतिथिः स्याः । तं गच्छेरित्यर्थः ।
 कीदृशस्य । दशमुखभुजोच्छ्रासितप्रस्थसंधेः पीलस्त्यबाहुदलितसानु-
 बन्धस्य । स हि तेन दर्पादुन्मूलयितुमिष्टोऽभूत् । तथा सुरललनानां
 दर्पणस्यादर्शनिभस्य । स्फाटिकत्वेन मुखावलोकनात् । यस्य कैरवधव-
 ल्लिखितैः शिखरैर्नभो व्याप्य स्थितः । अतश्चोत्प्रेक्षते^५ । अनुबपं पुञ्जीभूतः
 शिवस्याट्टहास उद्धतस्मितमिव ॥ ५८ ॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
 सद्यःकृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य^६ तस्य ।

^१ 'मनुपते' J, 'मनुसरे' M, S, A, D ; 'शालिः' (i.e. 'शाली') J².
^२ 'यमने' J^१. ^३ Pūj. iii, 4, 20. ^४ प्रतिदिनमिव J, M,
 प्रतिदिशमिव S, C, D. ^५ 'च्छते' A, B, C, D. ^६ 'द्विरदरदन' J, A.

लीलामदेः^१ स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ५९ ॥

त्वयि शिखरस्थिते सति तस्य कैलासस्यानिमिषलोचनदृशां भाविनी
शोभामुत्प्रेक्षेऽहम् । तस्य कस्येव । अंसन्यस्ते स्तब्धप्रावृते मेचके कृष्णे
वस्त्रे हलधरस्येव । मेघस्य कालत्वात् । स्निग्धभिन्नाञ्जनाभेऽरुणपिष्ट-
कज्जलनिभ इति मेघविशेषणम् । तस्य तु तत्क्षणच्छिन्नदन्तिदन्तखण्ड-
वल्लस्य । गीरोऽपि शुभ्रः ॥ ५९ ॥

हित्वा नीलं^२ भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत्पादचारेण^३ गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलोऽस्याः^४
सोपानत्वं कुरु सुखपदस्पर्शमारोहणेषु^५ ॥ ६० ॥

तस्मिंश्च केलिपर्वते कैलासे शिवेनालम्बितकरा पार्वती यदि पाद-
चारेण चरणाभ्यां विहरेच्चङ्क्रम्यत तदस्यास्त्वमारोहणेषु सोपानत्वं
कुर्याः । यतो भङ्गीभक्त्या तरंगविच्छिन्ना कल्लोलाकारेण विरचितदेहः ।
अत एव तत्सुखपदस्पर्शं पारुष्याभावाच्छीतलत्वाच्च चरणप्रीतिकारि ।
स्तम्भितं निश्चलीकृतमन्तरुदरे जलं येन । अन्यथा हि पादसादः स्यात् ।
भयंकरत्वादेव नीलं सर्पकटकं हित्वा त्यक्त्वा । पादाभ्यां चारो गमनं
पादचारः ॥ ६० ॥

तत्रावश्यं जनितसलिलोद्गारमन्तःप्रवेशा-^६
न्नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।

^१ शोभामदेः M, S, A, D. ^२ तस्मिन्हित्वा J, हित्वा तस्मिन् M, S, D.
^३ विचरे° M. ^४ °र्जलौघः J, M, S, A soc. m., D. ^५ व्रज
पदसुखस्पर्श° S; मणितटारोहणायायचारी J, मणितटारोहणाया-
ययायी M, मणिशिलारोहणायाययायी D. ^६ वलयकुलिशोद्गु-
नोद्गीर्णतोयं J^१, M, S, कुलिशवलयोद्गुनोद्गीर्णतोयं J^२, D.

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि^१ सखे घर्मलब्धस्य न स्या-
त्कीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः^२ ॥ ६१ ॥

तत्राद्री जनितसलिलोद्गारं वर्षन्तं त्वामभ्यन्तरप्रवेशान्निश्चितं चिदश-
वनिता नाकयुवत्यो यन्त्रधारागृहत्वं निष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । यदि
किन्नानिलवशाद्देशमध्ये निक्षिप्तो विरलं वर्षसि तदा त्वमेव यन्त्रधा-
रामयं गृहं संपद्यसे । योष्मे हि संतापनिवारणायाद्या धारागृहात्कुर्वते ।
एवं सति घर्मं लब्धस्य तव ताभ्यः सकाशात्किलिलमटाभ्यो यदि त्यागो
मोक्षो न स्यात्तत्कर्णकटुकैर्गर्जितैस्ता भाययेस्तासयेः । यथोद्विज्य त्वां
मुञ्चैयुरिति भावः । उद्गारः प्रसरः ॥ ६१ ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामात्क्षणमुखपटप्रीतिमैरावणस्य^३ ।
धुन्वन्वातैः सजलपृषतैः कल्पवृक्षांशुकानि^४
च्छायाभिन्नः^५ स्फटिकविशदं^६ निर्विशेः पर्वतं तम् ॥ ६२ ॥

ह्यायया प्रतिविम्बेन भिन्नो द्विधाभूतस्त्वं सितमणिनिर्मलं तं पर्वतं
निर्विशेरूपभुञ्जीथाः । उपभोगमाह । कीदृशस्त्वम् । हेमाम्भोजानि
सुवर्णपद्मानि प्रसूते जनयति यत्तद्बुदकं मानससंवन्याददानो गृह्णन् ।
प्रसवोऽत्र गौणः । तथा कामात्स्विच्छात एवैरावणस्य क्षणं मुखपटप्रीतिं
कुर्वन् । गजा हि मुखपटेन प्रीयन्ते । सजलपृषतैस्तोयकणयुक्तैरनिलैः
सुरतरूवासांसि धुन्वन्दीलयन् । धुनोतेः सौवादिकस्य ह्रस्वान्तस्या-
भ्युपगमाद्बुन्वन्निति रूपम् ॥ ६२ ॥

^१ ताभ्यो मोक्षो यदि तव J. ^२ लीलाः श्रवणकटुकी° A; °तैर्भी-
षयेस्ताः J, D. ^३ कुर्वन्कामं J, M, D; °वतस्य M, S. ^४ धुन्वन्क-
ल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानि स्ववातैः J, धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव
वातैः M, D. ^५ °भिन्न° S. ^६ °विमलं A; नानाचेष्टैर्जलद-
ललितैः J, M, D. ^७ निर्विशेस्तं जगेन्द्रम् J, M, S, D; Īśvara-
chandra (p. 125 f.) considers this verso an interpolation.

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सस्तगङ्गादुगूलां^१
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना^२

मुक्ताजालप्रथितमलकं कामिनीवाभवृन्दम् ॥ ६३ ॥

तत्र कैलासे दृष्ट्वास्तपुरीमलकां न न ज्ञास्यसे । अपि तु निःसंदेहं
 वेत्स्यस्येव यथा नूनमियं सालकेति । यतस्तस्याद्रेस्तत्सङ्गेऽङ्गे सस्तं भ्रष्टं
 गङ्गैव दुगूलमम्बरं यस्यास्माम्^३ । जाह्नवी हि तत्र वहति । या चालका वः
 काले युष्माकं समये वर्षाख्येऽभवृन्दं वहति । कीदृशम् । सलिलमुद्गिरति
 स्रवतीति सलिलोद्गारम् । कर्मण्यण्^४ । का यथा कीदृशं किं वहतीत्याह ।
 मुक्ताजालालंकृतमलकं यथा कामिनी विभर्ति । सापि प्रियस्योत्सङ्गे
 सस्तदुगूला भवति । सलिलस्य मुक्ताजालमुपमानम् । अभ्राणां जलाट-
 केशाः । उच्चैर्विमाना प्रांगुगृहा । कामचारिन्निति मेघस्य जडत्वं
 निराकृतम् ॥ ६३ ॥

विद्युत्वनतं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिचाः

संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्^५ ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहायाः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६४ ॥

यचालकायां प्रासादा गृहास्तैस्तैश्चमानैर्धर्मैर्भवन्तं तुलयितुमल-
 मनुकर्तुं शक्ताः । तथा हि त्वां विद्युत्वनतं सतडित्वं तेऽपि ललितवनिताः
 सविलासाङ्गनाः । त्वां सेन्द्रचापं समुरायुधं तेऽपि सचिचाः सालेख्याः ।
 त्वां स्निग्धगम्भीरघोषं मधुरधीरध्वनितं तेऽपि संगीताय गुणनिकार्थं
 प्रहतमुरजा वादितमृदङ्गाः । त्वामन्तस्तोयं तेऽपि मणिमयभुवः स्फाटि-
 कावनयः^६ । त्वां तुङ्गमुन्नतं तेऽप्यभ्रंलिहाया व्योमस्पृक्षिखराः । एवं
 सर्वसादृशम् । अभ्रं खं जेहि व्याप्नोतीत्यभ्रंलिहमयं येषाम् । वहाभ्रं
 लिहः^७ । तुलिरदन्तोऽपि ॥ ६४ ॥

^१ दुगूलां J, M, S, D. ^२ मानैः S, B, D pr. m. ^३ यस्याः
 सा D. ^४ Pāṇ. iii, 2, 1. ^५ प्रहतमुरवाः स्निग्धपर्जन्यघोषम् J.
^६ स्फाटिका° A, B, C, D. ^७ Pāṇ. iii, 2, 32.

हस्ते लीलाकमलमलकं^१ बालकुन्दानुविद्धं
नीता रोध्रप्रसवरजसा^२ पाण्डुतामाननश्रीः^३ ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यच्च नीपं वधूनाम् ॥ ६५ ॥

यच्च चाङ्गनानामिदमिदमृतुपङ्कजातमग्राम्यमाभरणम् । किं किमि-
त्याह । करे लीलाकमलं विलासनलिनम् । अलकं बालैः कुन्दकुसुमै-
रनुविद्धं संमिश्रम् । मुखलक्ष्मीरपि रोध्रपुष्पपरागेण पाण्डुतां गौरत्वं
प्रापिता । चूडापाशे नवं सरसं कुरवककुसुमम् । कर्णयो रम्यं शिरीष-
कुसुमम् । सीमन्ते च त्वदुपगमजं प्रावृषेणं नीपपुष्पम् । तद्वि वर्षासु
जायते । तदेतेन तथाभूतेन कनकालंकारनिरासेन नागरस्वमङ्गनाना-
मुक्तम् ॥ ६५ ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिष्कायाकुमुमरचनान्युत्तमस्त्रीसहायाः^४ ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं^५ कल्पवृक्षप्रसूतं
तद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः^६ पुष्करेष्वहतेषु ॥ ६६ ॥

यस्यामलकायां नित्यं वरपुरंधिसहिता गुह्यकेश्वराः सौधतलान्यागत्य
रतिफलं न तु कलहादिजनकं कल्पवृक्षजं मधु रसं सेवन्ते । कीदृशानि
स्थलानि । सितमणिमयानि स्फाटिकानि । अत एव ज्योतिष्काया-
सारावलिप्रतिविम्बान्येव कुमुमरचना पुष्पप्रकरो येषु । कदासेवन्ते ।
भवत इव गम्भीरो निर्झादो ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु बाह्यमुखेष्वहतेष्वा-
स्फालितेषु सत्सु । तदेतेन दंपतीनां सदासुखितत्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

यच्च स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-^७
मङ्गलानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

^१ मलके J^१, M.

^२ लोध्रं J, M, S, D.

^३ मानने श्रीः M.

^४ रचितां M, S.

^५ रतिरसं S.

^६ मधुरं J.

^७ भुजोच्छ्वासिता-
लिङ्गितानां J, M.

त्वत्संरोधापगमविशदै^१ श्रोतिताश्चन्द्रपादैः^२

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ६७ ॥

यत्र पुर्यां स्त्रीणां कामिनीनां सुरतजनितामङ्गलानि चन्द्रकान्तमणयो
व्यालुम्पन्ति प्रशमयन्ति । कीदृशीनाम् । प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां
भर्तृभुजबन्धनपीडितानाम् । कीदृशाश्चन्द्रकान्ताः । तन्नुजालेष्वलम्बन्त
इति तन्नुजालावलम्बाः । तथा त्वत्संरोधापगमविशदैर्भवदावरणनि-
वृत्तिनिर्मलैश्चन्द्रपादैः शशकिरणैः श्रोतिताः स्नाविताः । अत एव
स्फुटजललवस्यन्दिनः प्रकटतोयकणमुचः । अतश्चाङ्गलानिहरत्वम् ॥ ६७ ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानायभूमी-

रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य^३ सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा^४ यत्र जालैः^५

धूमोद्गारानुकृतिनिपुणं^६ जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६८ ॥

यत्र भवद्विधा मेघास्त्रिष्वेषु नवजलकणैर्नाशं विधाय जर्जरत्वाद्भूमो-
द्गारानुकृत्या धूमप्रसरसादृश्येन निपुणं प्रवीणं प्रासादजालैर्गवाच्चविव-
रैर्निष्पतन्ति निर्यान्ति । उत्प्रेक्षते । चित्रनाशेन शङ्कास्पृष्टा इव शङ्किता
यथा । साशङ्कैर्हि सापराधत्वाद्वाजेन^७ पलाय्यते । कीदृशा जलदाः ।
यस्यामलकायां विमानायभूमीर्नेत्रा वोद्गा प्रेरकेण सततगतिना वायुना
नीता अपवाहिताः । नयतीति नेत्रा तेन । अतश्च वर्षणादालेख्यबाधः ।
जर्जराः खण्डा स्नानाः ॥ ६८ ॥

^१ See *Pāṇini* on Pāṇ. viii, 3, 36. ^२ °द्वैरिन्दुपादैर्निशीथे J, °द्वैश्चन्द्रपादैर्निशीथे M, °द्वैश्रोदिताश्चन्द्रपादैः S, C. ^३ स्वजलक-
णिकादोषः J, सलिलकणिकादोषः M, D. ^४ त्वादृशो M.

^५ यन्त्रजालैः J^१, जालमार्गैः M, S. ^६ °निपुणा J, M, S, D.

^७ The word व्याजेन is probably intended to represent the secondary meaning of जालैः. Mahēndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārthasaṅgraha* (edited by Professor Zachariae, p. 70, l. 17), in quoting verse 68, attributes to जालम् the meaning धूर्तकृत्य.

नीवीबन्धोच्छसनशिथिलं¹ यच्च यक्षाङ्गनानां²
 वासः कामादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु³ प्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-
 न्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणश्चूर्णमुष्टिः⁴ ॥ ६९ ॥

यच्च यक्षाङ्गनानां चन्दनादिचूर्णमुष्टिर्दीपशान्तिधिया प्रेरितो विफलो
 भवति निष्फलः संपद्यते । प्रद्योतकाप्रशमात् । कदाचिदन्यत्रासौ पतितो
 भवेदित्याह । अर्चिस्तुङ्गान्महाज्वालानूतप्रदीपानभिमुखमासाद्यापि ।
 विफलत्वं त्वनश्चरत्वाद्वत्तार्चिषः । जपेस्तु वह्निर्दीपभ्रान्त्या । कदा विफल
 इत्याह । कामात्सुरतेच्छया चपलपाणिषु प्रियेष्वम्बरमपहरत्सु । कीदृशं
 वासः । नीवीबन्धोच्छयसंयमनस्योच्छसनेन विकासेन शिथिलमदृढम् ।
 ततश्चापलात्तदपहारः । अतश्च लज्जाव्याकुलत्वात्तासां चूर्णादिभिर्मणि-
 दीपप्रशमनेच्छा ॥ ६९ ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यच्च मन्दारपुष्पैः
 क्लृप्तच्छेदैः⁵ कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।
 मुक्तालमस्तनपरिमलैश्छिन्नसूचैश्च⁶ हरि-
 नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम्⁷ ॥ ७० ॥

यत्राभिसारिकाणां नैशो मार्गः प्रभातेऽमीभिः सूच्यते कथ्यतेऽनुमीयते
 वा । कैः । स्तनजघनभरेण गत्युत्कम्पात्किञ्च्युतैर्मन्दारकुसुमैः । कर्णभ्रष्टैश्च
 कनककमलैः क्लृप्तच्छेदै रचितविच्छित्तिविशेषैः । तथा मुक्तामणिषु लम्पः
 स्तनपरिमलः कुचामोदो येषां तैश्छिन्नसूचैर्मुक्ताहारैश्च । तदेतेन भ्रष्टा-
 भरणायहणेन समृद्धिरुक्ता । हेदनीयं क्लेयं पत्रलतादि । क्लृप्तशब्दे क्लपो
 रो लः⁸ ॥ ७० ॥

¹ °च्छसित° J, M, S, B, C, D.

² विम्बाधराणां J, M.

³ क्षीमं रागाद° J, M, S, D.

⁴ °प्रेरणा J, M, S, D.

⁵ पत्रच्छेदैः

J, M, S. ⁶ °परिमलैर्भिन्न° A, B; मुक्ताजालैः स्तनपरिचितच्छिन्न° J¹,

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्न° J², M, S, D.

⁷ Īśvaraohandra

(p. 130) and the *Vidyullatā* (p. 182) consider this verso an interpolation. ⁸ Pāṇ. viii, 2, 18.

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः^१ कामिलक्ष्येष्वमोघै-^२
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७१ ॥

यत्र पुर्यां साक्षादासीनं हरमवेत्य स्मरः षट्पदज्यं षट्पदमौर्वीकं
 धनुः प्रायेण चासाक्षादस्ते । स्वव्यापारात् कुण्ठ इत्यर्थः । कथं तर्हि
 मिथुनेष्वन्योन्यं प्रेमेत्याह । तस्य कामचापस्यारम्भो व्यापारः प्रवीणाङ्ग-
 नाविल्लासैरेव संपद्यते । कीदृशैः । कामिलक्ष्येषु सभ्रूभङ्गानि प्रहितानि
 क्षिप्तानि नयनानि येषु । तथामोघैरवन्ध्यः कार्यकारिभिः । तदेतेन
 युवतिप्रावीण्यमुक्तम् ॥ ७१ ॥

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं^३
 दूरालक्ष्यं तदमरधनुश्चारुणा^४ तोरणेन ।
 यस्योपान्ते^५ कृतकतनयः कान्तया वर्धितो^६ मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७२ ॥

तत्रैवंविधायामलकायां धनपतिगृहानुत्तरेण राजराजवेश्मान्युत्तरेण
 तदस्माकमगारं गृहम् । अभिज्ञानान्याह । शक्रचापरस्येण तोरणेन
 दूरादपि दृश्यम् । यस्य चोपान्ते निकटे बालो मन्दारवृक्षोऽस्ति ।
 कीदृशः । मदीयया प्रियया सेकादिना पोषितः । यतः कृतकतनयः
 पुत्रीकृतः । बालत्वाच्च करग्राहीर्गुर्चैर्नग्रीभूतः । उत्तरेणेत्येनवन्तः^७ ।
 तद्योगे च गृहानित्येनपा द्वितीया^८ । पञ्चम्यन्तः पाठस्त्वनार्यः ॥ ७२ ॥

अभिज्ञानान्तराणाह ।

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
 हैमैः स्यूता^९ कमलमुकुलैः^{१०} स्निग्धवैडूर्यनालैः^{११} ।

^१ सभ्रूभङ्गं J. ^२ लक्ष्ये A, B. ^३ गृहादुत्तरे J, D. ^४ त्वदमरं J,
 सुरपति M, S, D. ^५ यस्योपान्ते J, S, D. ^६ वर्धितः कान्तया J.
^७ Pāṇ. v, 3, 35. ^८ Pāṇ. ii, 3, 31. ^९ स्यूता J, छद्मा M, S, D.
^{१०} विकचकमलैः J^१, M, S, D. ^{११} दीर्घं J; वैडूर्यं M, S, D.

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
न ध्यास्यन्ति^१ व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य^२ हंसाः ॥ ७३ ॥

अस्त्रिजस्रवृहे वापी पद्मिनी विद्यते । कीदृशी । मरकतमणिशिला-
भिर्वद्धो रचितः सोपानमार्गो यस्याः । तथा स्निग्धैर्वैडूर्यमणिभिरेव
नालो दण्डो येषां तैर्हिमैः सीवर्णैः पद्ममुकुलैः सूता प्रोता संबद्धा ।
वाप्यां हि पद्मैर्भाव्यम् । यस्याश्च तोये कृतवसतयो हंसास्त्वामपि प्रेक्ष्य
वर्षासमयेऽपि निकटमपि मानसं सरो न ध्यास्यन्ति न स्मरिष्यन्ति । यतो
व्यपगतशुचः । तच्चैवोपद्रवाभावान्निर्दुःखाः । हेमशब्दो रजतादिः^३ ॥ ७३ ॥

यस्यास्त्यीरे^४ निचितशिखरः^५ पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मन्त्रेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं^६ त्वां तमेव स्मरामि ॥ ७४ ॥

यस्या वाप्यास्त्यीरे एवंविधः क्रीडाशैलोऽस्ति । कीदृशः । पेशलैर्मनो-
च्चैरिन्द्रनीलमणिभिर्निचितशिखरो वज्रशृङ्गः । कनकमयीनां च कद-
लीलतानां वेष्टनेन परिवलनेन प्रेक्षणीयो रम्यः । अतश्च मन्त्रिद्यायाः
कान्त इति निकटोल्लसितशतहृदं भवन्तमालोक्य सादृश्यात्तमेवाद्रिं
कातरेणाधीरेण मनसा स्मरामि । सादृश्यात्प्रियत्वाच्च स्मरणम् । कातरत्वं
तु विरहवशात् । शेषत्वाविवक्षया^७ तमित्यधीर्गर्थेति^८ पश्यभावः ॥ ७४ ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां^९ दोहदच्छन्ननास्याः^{१०} ॥ ७५ ॥

^१ नाध्यास्यन्ति M, S, A, B. ^२ प्राप्य J. ^३ Pāṇ. iv, 3, 15-1.

^४ तस्या° J, M, S. ^५ विहित° J, रचित° M, S, A sec. m., D.

^६ स्फुरित° J. ^७ Pāṇ. ii, 3, 50. ^८ Pāṇ. ii, 3, 52.

^९ मदिरा J. ^{१०} दोहद° J.

अत्र केलिपर्वते रक्ताशोककेसरतर्क पञ्चविती स्तः । कुरवकवृक्षैर्वृति-
वर्णिका कण्ठी यस्य तस्य माधवीलतामण्डपस्य प्रत्यासन्नौ सविधौ ।
ययोश्चैकोऽशोकस्तव सख्या मन्नेहिन्या वामपादाभिलाषी । चरणप्रहा-
रानुग्रहेण तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि सापराधस्तदीयं
पादप्रहारमभिलाषामीत्यर्थः । अपरो बकुलो दोहदच्छदना सेका-
भिलाषव्याजेनास्या मन्नेयस्या वदनमदिरां काङ्क्षति । तरुणीमुखा-
सवसेकेन तस्य विकासात् । मया सह । अहमपि तदीयां वदनमदिरां
काङ्क्षामीत्यर्थः । अशोकादीनां प्रशस्तत्वादुपादानम् ॥ ७५ ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

मूले नद्धा^१ मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः^२ कान्तया मे^३

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ ७६ ॥

तयोरशोककेसरयोर्मध्ये क्रीडावर्हिणः सौवर्णीं वासार्थं यष्टिर्दण्डो
ऽस्ति । कीदृशी । स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा । मूलभागे च
मणिभिर्नद्धा संवद्धा । कैः । अनतिप्रौढा नातिपक्का ये वंशा वेणवस्तद-
त्पकाश्चैर्योतमानैस्तत्सवर्णैः । मरकतैरित्यर्थः । ते हि वंशवर्णाः । यां च
यष्टिं दिनान्ते युष्माकं सुहृन्नीलकण्ठो मयूरोऽध्यास्ते अयते । कीदृशः ।
मत्कान्तया शिञ्जानकनककटकमनोहरैस्तालैर्वानिर्नर्तितः । शिञ्जेरात्मने-
पदित्वाच्छिञ्जदिति प्रयोगः प्रमादजः । अनित्यो वानुदात्तेदात्मने-
पदविधिः^४ ॥ ७६ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्ष्णैर्लक्षणीयं^५

हारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

क्षामच्छायं^६ भवनमधुना मद्भियोगेन नूनं

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्पति स्वामभिख्याम् ॥ ७७ ॥

^१ नद्धा J, M, S, D.

^२ शिञ्जद्वलयं J, शिञ्जावलयं M.

^३ कान्तया नर्तितो मे J, D.

^४ Pāṇ. i, 3, 12.

^५ लक्षयेथा

J, M, S, D.

^६ मन्दच्छायं S.

हे साधो पूर्वोक्तिरैतैश्चिह्नैश्चित्तस्थापितैर्मन्त्रैश्च त्वया लक्षणीयं बोद्ध-
व्यम् । किं च द्वारपार्श्वे शङ्खयस्त्री निधी लिखितवपुषौ दृष्ट्वा लक्ष्यम् ।
कीदृशम् । इदानीं भद्विरहेण वामच्छायं कृशशोभम् । यस्माद्रवेरक्षमये
नलिनं नैव निजां श्रियं पुण्याति वर्धयति ॥ ७७ ॥

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः^१
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानी निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७८ ॥

ततस्त्वं पूर्वोक्ते रम्यसानी क्रीडाद्राववस्थितः सन्नस्रद्वेष्टमाभ्यन्तर-
पतितां विद्युदुन्मेषदृष्टिं तडिदुद्योतनमेव दृशं कर्तुमर्हसि । यथा तां
पश्यसीति भावः । किं कृत्वा । तत्क्षणं कलभतनुतामिभिशिशुपेलवत्वं
विप्रगमनार्थं प्राप्य । महति हि देहे व्यथा जायते । कीदृशी दृष्टिम् ।
अल्पाल्पा कृशप्राया भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । अत एव च खद्योताल्पा
ज्योतिर्मांलिश्रेण्या यद्विलसितं स्फुरणं तत्सदृशीम् ॥ ७८ ॥

तन्वी श्यामा शिखरदशना^२ पद्मबिम्बाधरोष्ठी^३
मध्ये क्षामा चकितहरिणप्रेक्षणी^४ निम्ननाभिः ।
ओणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तच्च स्याद्युवतिविषये^५ सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ७९ ॥

तां जानीयाः^६ परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

^१ तत्परिचाराणहेतोः S. ^२ शिखरि° J, M, S, D. ^३ °धरोष्ठी
J, M, S, D. ^४ °हरिणीप्रेक्षणा J, M, S, D. ^५ °विषया J.
^६ जानीयाः M, S.

गाढोत्कण्ठागुरुषु^१ दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां^२
जातां^३ मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्^४ ॥ ८० ॥

तत्र वेष्टमनि यैवविधाङ्गना भवेत्तां त्वं मम जीवितं द्वितीयं बहिश्चरं
जानीयाः । मञ्जारीं बुध्येथाः । कीदृशी । या तन्वी कशाङ्गी । श्यामिक-
वारप्रसूता । तरुणीत्यर्थः । शिखरदशना तीक्ष्णदन्ता । पक्वं यद्विम्बफलं
तद्वद्धरो यस्याः सा । मध्ये चामा कशोदरी । चकितहरिणप्रेक्षणी
चस्तुरङ्गनयना । निम्ननाभिरतुन्दिला । ओष्णीभारान्नितम्बभारादलस-
गमना मन्यरयाता । स्तनाभोगेन च स्तोकं मनाङ्गनम्रा नता । किं वङ्गना ।
युवतिविषये नारीमध्ये वेधस आद्या सृष्टिरिव । आदौ ह्यनुद्वेगाद्रम्यं
निर्माणं भवति । तां कीदृशीम् । परिमितकथां पेशलभाषिणीम् । मयि
सहचरे पत्नी दूरीभूते दूरस्थिते सति चक्रवाकीमिवैकां केवलाम् । यां
च बालामभीषु गाढोत्कण्ठादुःसहेष्वहःसु^५ व्रजत्सु शिशिरदग्धां कमलि-
नीमिव विरूपां संपन्नां मन्ये जाने । वाशब्द इवार्थे । तां जानीया
इत्येतदपेक्षयाच सर्वत्र द्वितीया ॥ ७९ ॥ ८० ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेचं बहूनां^६
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरौष्ठम्^७ ।
हस्तन्यस्तं^८ मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्देन्यं त्वदुपसरणक्लिष्टकान्तेर्भवत्संपर्ककदर्थितशोभस्य

शशिनो दैन्यं विभर्ति विच्छायतां धत्ते । यतोऽसकलव्यक्ति न तथा
प्रकटम् । कुतः । लम्बालकत्वात् । न हि विरहिणी केशान्संमार्जयति ।
कीदृशं तत् । प्रबलेनाविच्छिन्नेन रुदितेनोच्छूने नेत्रे यस्य । तथा

^१ गाढोत्कण्ठां M, S, A, B, D pr. m. ^२ बाला J. ^३ जाता J.
^४ मथिता पद्मिनीवान्यरूपा J. ^५ गाढोत्कण्ठादुः A, C, D.
^६ प्रियाया M, S, D. ^७ धरौष्ठम् J, M, S, D. ^८ हस्ते न्यस्तं S.
^९ त्वदनुसरणं J, M, D.

श्वासपरंपराया उष्णत्वान्निवर्णो नष्टकान्तिरधरो यस्य । हस्तन्यस्तं
करविधृतम् ॥ ८१ ॥

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां^१ शारिकां^२ पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि निभृते^३ त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८२ ॥

मत्प्रियैवविधा तवालोके दर्शनपथे पुरा निपतत्यचिराद्यास्यते ।
एवंविधान्यापाराकुर्वती तां द्रक्ष्यसीत्यर्थः । कीदृशी । बलिव्याकुला
देवपूजातत्परा । मम सादृश्यमनुकारं विरहवशात्तनु दुर्बलं भावगम्यं
चित्तस्थितं लिखन्ती वा । मञ्जुवादिनी शारिकां पञ्जरस्थां पृच्छन्ती वा ।
किमित्याह । हे निभृते विनीते कच्चिद्भर्तुः स्मरसि मत्पतिं ध्यायसि ।
यस्मात्त्वं तस्यातीव प्रिया । पुरा निपततीति यावत्पुरानिपात-
योर्लोट्^४ ॥ ८२ ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सोम्य^५ निक्षिप्य वीणां
मन्त्रोच्चाङ्गं विरचितपदं गेयमुक्तातुकामा ।
तन्त्रीराद्रीं^६ नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां^७ मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ८३ ॥

धूमराखरेऽङ्गे वीणां निधाय गेयमुक्तातुकामा वा । सालोके ते
निपततीति संबन्धः । कीदृशं गेयम् । मम गोत्रं नामाङ्कश्चिद् यस्य ।
विरचितानि पदानि शब्दा यस्य । पदस्थो हि स्वरसंघातो गेयम् ।
मदीयनामान्वितमित्यर्थः । असुभिर्नैवजलैराद्रीः कृतास्तन्त्रीः^८ क्लेशेन
सारयित्वा योजयित्वा स्वयमपि दत्तां मूर्च्छनां सारणां विस्मरन्ती ।
चेतसोऽस्वास्थ्यात् ॥ ८३ ॥

^१ वचनं J.

^२ शारिकां J, M, S, D.

^३ रसिके J, M, D.

^४ Pāp. iii, 3, 4.

^५ सोम्य J, M, S, D.

^६ तन्त्रीमाद्रीं M, D.

^७ स्वयमधिकृतां J.

^८ कृतां A, B, C, कृता D.

शेषान्मासान्गमनदिवसप्रस्तुतस्यावधेर्वा^१
 विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः^२ ।
 संयोगं वा^३ हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती^४
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां^५ विनोदाः ॥ ८४ ॥

गमनदिवसात्प्रवृत्तो योऽवधिर्वर्षाख्यस्तस्य शेषान्मासान्वनी भुवि
 विन्यस्यन्ती स्थापयन्ती । कैः । देहल्यां द्वारविशेषे द्वारपूजार्थं दत्तैः
 पुष्पैर्या गणना तथा । रेखापदेषु पुष्पाणि दत्तित्यर्थः । हृदयनिहितारम्भं
 मनोरथरचितं मत्संगमं वास्वादयन्त्यनुभवन्ती । कथमवगच्छेत्स्वेतादृ-
 शाग्न्यापाराङ्कुर्वतीत्याह । यस्मादिष्टवियोगे विरहिणीनां प्रायेणैवंविधा
 एव विनोदाः केलयो भवन्ति ॥ ८४ ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखादाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा या मयोन्मोचनीया^६ ।
 स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्ती
 गण्डाभोगात्कठिनविषमादेकवेणी^७ करेण ॥ ८५ ॥

सव्यापारामहनि न तथा खेदयेद्विप्रयोगः^८
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखी ते ।
 मत्संदेशैः सुखयितुमतः^९ पश्य साध्वी निशीथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनासन्नवातायनस्थः^{१०} ॥ ८६ ॥

तां सखीमुन्निद्रां सती त्वमतः कारणान्निशीथेऽर्धरात्रौ मत्संदेशैः
 सुखयितुं पश्येत् तं दिवसे । कुत इत्याह । सव्यापारत्वादहनि तां विरहो

^१ °सान्विरहदिवस° J, M ; °स्थापितस्या° J, M, S, D, °प्रस्थि-
 तस्या° C. ^२ °मुक्तपुष्पैः J, S, D. ^३ संयोगं वा M, मत्सङ्गं वा S,
 मत्संयोगं D. ^४ हृदयरचिता° J. ^५ °विरहे ह्यङ्गनानां S.
^६ तां मयोद्वेष्टनीयाम् J, M, S, सा मयोद्वेष्टनीया D. ^७ °विषमामेक°
 J, M, S, D. ^८ योऽदये° J, M, S, D ; °अद्विप्रयोगः S, D.
^९ °मत्सं M, S, D. ^{१०} °पश्यतां सद्य° J, S, D, °पश्यतां सौध° M.

न तथा दुःखयेद्यथा रात्रौ शङ्के संभावये । यतो निर्विनोदां चित्रव्या-
पारादिवर्जिताम् । अत एव गुरुतरशुचमतिदुःखिताम् । कीदृशी ताम् ।
एवंविधामेकां वेणीं कठोरपरुषात्कपोलफलकादघटितकरजेन पाणिना
सारयन्तीमालोकार्थमपास्यन्तीम् । कीदृशी वेणीम् । याद्ये प्रथमे
विरहदिवसे वियोगदिने चूडाशेखरमपास्य तथा वेष्टिता । या च
नष्टशोकेन मया मोचनीया । एवं ह्येष विरहाचारः । स्नेहाभावाच्च
स्पर्शे क्लिष्टां परुषाम् । त्वं कीदृशः । अवननी भुवि न तु खट्वायां यच्छयनं
तत्सं तस्यासन्ने निकटे वातायने गवाक्षे तिष्ठति यः स तथोक्तः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

आधिक्षामां विरहशयने संनिकीर्णैकपार्श्वी^१

प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः^२ ।

मत्संयोगः^३ कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति^४ निद्रा-

माकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ८७ ॥

अन्यच्च कीदृशी ताम् । आधिक्षामां चित्तपीडाकशाम् । अत एव
यादृशे तादृशे विरहशयने संनिकीर्णै चित्रमेकं पार्श्वं यया । अत-
श्चाभावस्यायां प्राचीमूले पूर्वदिक्कुले कलामात्रशेषां हिमांशोश्चन्द्रमसो^५
मूर्तिमिवेत्युपमा । तथा निद्रामभिलषन्तीम् । किमर्थम् । मया सह कथं
नाम स्वप्ने समागमो घटेतेति । नयनसलिलोत्पीडेन नेत्राभ्युपरेण
रुद्धावकाशां निवृत्तप्रसराम् ॥ ८७ ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्ती

शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागराडलक्षम्^६ ।

नीता रात्रिः क्षण इव^७ मया सार्धमिच्छारतिर्या

तामेवोष्णैर्विरहशयनेष्वसुभिर्यापयन्तीम्^८ ॥ ८८ ॥

^१ संनिषण्णिकं J, M, D.

^२ For the second half of verse 87,

J, M, S substitute that of verse 88.

^३ मत्संयोगः M.

^४ कथमुपनये° J^१, कथमपि भवे° S, सुखमुपनये° D.

^५ इन्द्रोः for

हिमांशोः A, B, C, D. ^६ For the second half of verse 88, J, M, S
substitute that of verse 87.

^७ क्षणमिव J, D.

^८ °रहमह-

तीमश्रुभि° J, M, S.

दीर्घोष्णत्वादोष्णपञ्चवदाहिनीच्छासेनालकं नूनमुत्तिपन्तीमपास्यन्तीम् ।
कीदृशम् । शुद्धस्नानात्पानीयमात्राभिपेक्षेण परुषं रूक्षम् । यदि हि
सा मङ्गलार्थं कदाचित्स्नाति तत्सुरभितैलामलकादिशून्येन तोयमात्रेण ।
आगण्डं लम्बत इत्यागण्डलम् कपोलस्रस्तम् । तथा मया सहैच्छारतैर्या
निशा जणवदतिवाहिता तामेवोष्णीर्षार्पर्विरहशय्यायां रोदनेन मास-
मिव यापयन्ती नयन्तीम् ॥ ८८ ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव^१ ।
चक्षुः खेदात्सजलगुरुभिः^२ पक्षमभिश्छादयन्ती^३
साभेऽह्नीव स्थलकमलिनी न प्रबुद्धा न सुप्ताम् ॥ ८९ ॥

सवाप्यत्वाद्गुरुभिर्दुःसहैः पक्षमभिर्लोमभिः खेदाच्चक्षुराच्छादयन्ती
स्थगयन्तीम् । कीदृशम् । पीयूषशीतलान्वातायनप्रविष्टानिन्दोः पादा-
ङ्किरणात्पूर्वप्रीत्या संमुखं गतं प्रसृतम् । ततो मद्विरहेण खेदकारित्वा-
त्तथैव संनिवृत्तम् । यद्वदेव रभसान्नतं तद्वदेव प्रत्यागतमित्यर्थः ।
अतश्चाक्षुः स्थगनान्न प्रबुद्धा न सुप्ताम् । नेत्रनिमीलनात्प्रबोधाभावो
निद्राभावश्च स्वापशून्यतया । अतश्च साभेऽह्नि स्थलकमलिनीमिवेत्यु-
पमा । सा हि साभ्रत्वान्न प्रबुद्धा दिनवशाच्च न सुप्ता । पूर्वैवात्र वाक्यत्रये
क्रिया ॥ ८९ ॥

कथमेवंविधामेतामस्वस्थामवैषीत्याह ।

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९० ॥

^१ तदैव J^२.

^२ खेदाच्चक्षुः J, D ; सलिल० J, M, S, D.

^३ दक्षित्वा J^२.

तस्या भवद्वयस्याया यतो मयि मनः संभृतस्नेहमतिप्रीतिमदतः
कारणादित्यंभूतामेवंविधां दशमवाप्तां तामहमाद्यवियोगे तर्क्या-
म्युत्प्रेवे । न च स्नेह एव त्वयि तस्या नास्तीति वक्तुं युज्यत इत्याह ।
सुभगमिष्टमात्मानं मन्यते सुभगमन्यः । तद्भावो मां नैव वाचालं
यत्किंचनभाषिणं कुरुते । तस्माद्यत्तव मयोक्तमेतद्दर्शयं तवाचिरा-
त्रत्यक्षम् । अवश्यं त्वमेवंविधां तां द्विवैर्दिनेर्द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेलवं^१ धारयन्ती

शय्योत्सङ्गे निहितमसकृदुःखदुःखेन गात्रम् ।

त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं

प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रान्तरात्मा ॥ ९१ ॥

साबला कृशाङ्गीदृशं देहं वहन्ती निश्चेतनमपि त्वां नवजलमयम-
समवश्यं त्वाजयिष्यति । कीदृशं गात्रम् । पेलवं कृशं सुकुमारम् । अत
एव संन्यस्ताभरणं त्यक्तमण्डनम् । तथा तल्पपृष्ठे निक्षिप्तमप्यतिक्रम्य
विभ्रती । यद्येवंविधा सा किमित्यहं रोदिमीत्याह । यस्माद्य आद्रा-
न्तरात्मा सरसचित्तः स सर्वः प्रायेण करुणावृत्तिः कृपाशीलो भवति ।
त्वं च सजलत्वादाद्रान्तरः । करुणा कृपैव वृत्तिर्व्यापारो यस्य स
करुणावृत्तिः । कृपार्थवृत्तेः करुणाशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्
पुंवद्भावः^२ । दुःखदुःखेनेत्याधिक्ये द्विवचनम्^३ । दुहेरिव मुचेरपि
द्विकर्मकत्वात्त्वामसं मोचयिष्यतीति ॥ ९१ ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविलासम् ।

त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगास्त्या

मीनश्चोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेप्यतीति^४ ॥ ९२ ॥

भवति निकटस्थे सति तस्या हरिणनयनाया नेत्रमुपरिस्पन्दित्वा-
दनिमेषोत्पलनचटुलोत्पलशोभासाध्यं^५ प्राप्स्यतीत्याशङ्के संभावयामीति

^१ पेशलं M, D.

^२ Pāṇ. vi, 3, 34.

^३ Cf. p. 10, line 1.

^४ °चोभाञ्चल° J, M, D.

^५ Cf. verse 40.

S.R. PANDACHIN, BHOR

शुभसूचनमत्र । स्त्रीणां हि वामाक्षिस्फुरणमानन्दमासन्नमाह । कीदृशं
नयनम् । लम्बिरलकै रूक्षापाङ्गप्रसरं निवृत्तकटाक्षपम् । शोकाच्चा-
ञ्जनस्नेहेन रहितम् । तथा मद्यस्य वर्जनाद्विखलितभ्रूविलासम् ॥ ९२ ॥

वामो वास्याः^१ कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्^२ ॥ ९३ ॥

त्वय्यासन्ने वामो वोररस्याश्चलत्वं यास्यति स्फुरिष्यति । वाशब्दो
नयनस्यन्दापेक्षया विकल्पे । कीदृशोऽसौ । मामकैर्नखक्षतैर्वर्ज्यमानः ।
नित्याभ्यस्तं च मौक्तिककलापं विधिवैधुर्यात्त्याजित उपेक्षितः । शैत्यार्थं
हि तत्र तस्य करणमभूत् । तथा सुरतसमाप्ती मम करोपमर्दनयोग्यः ।
अभिनवकदलीकाण्डवच्च गौरः श्रेतः ॥ ९३ ॥

तस्मिन्काले जलद दयिता लब्धनिद्रा यदि स्या-^३
दन्वास्यैनां^४ स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व^५ ।
मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि^६ स्वप्नलब्धे कथंचि-
त्सद्यः कण्ठच्युतभुजलतायन्धि गाढोपगूढम् ॥ ९४ ॥

हे जलद तस्मिन्कालेऽर्धरात्रसमये प्रिया चेतुष्पा भवेत्तदेनामन्वास्य
सेवित्वा त्यक्तगर्जितस्त्वं क्षणमात्रं सहस्व प्रतीक्षेयाः । मा स्य तां बोधयः^७ ।
किमर्थमित्याह । मयि प्रेयसि कथंचिद्देवात्स्वप्नासादिते सति तस्या
गाढोपगूढं दृढालिङ्गनं सद्यस्तत्क्षणं कण्ठच्युतभुजलतायन्धि गलभ्रष्टवा-
ज्जवलीपाशं मा भूत् । आश्लेषविच्छेदो मा स्य भवदित्यर्थः । नूनं सा मामा-
लिङ्गितमात्मना स्वप्ने द्रक्ष्यति । उपगूढशब्दो भावे । अन्वासनं सेवनम् ।

^१ वामास्याः J, M, S. ^२ कनक° D; °कदलीगर्भ° J. ^३ यदि सा
लब्धनिद्रासुखा स्या° J, M, S, D. ^४ °तन्वासीनः S, D. ^५ सहस्थाः S.
^६ जने J. ^७ Pāṇ. iii, 3, 176, and vi, 4, 74.

यथा । अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजमिति¹ । स्थाणुं तपस्यन्तम-
धित्यकायाम् । अन्वास्त इति च² ॥ ९४ ॥

तामुत्थाप्य³ स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्⁴ ।
विद्युद्गर्भे⁵ निहितनयनां⁶ त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरस्तनितवचनैर्मानिनी⁷ प्रक्रमेथाः ॥ ९५ ॥

ततः सुप्तां तां मनस्विनी निजोदकविन्दुभिस्तुषारेण समीरणेनोत्थाप्य
गम्भीरगर्जितैर्नैव वचसा वक्तुं प्रक्रमेथाः प्रारभेथाः । कीदृशीम् । शीत-
वातसंस्पर्शात्समाश्रस्तां मालतीजालकैः सह । सा हि प्रभाते विकसति ।
तथा भवदधिष्ठितत्वाद्विद्युद्गर्भे तडित्वति वातायने दिदृक्षया क्षिप्त-
चक्षुषम् ॥ ९५ ॥

किं वक्ष्यामीत्याह ।

भर्तुर्मिव प्रियमविधवे⁸ विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशान्मनसि निहितादागतं⁹ त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्दस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि¹⁰ ॥ ९६ ॥

हे अविधवे पतिवति भावत्कस्य पत्युर्मित्रं प्रियमम्बुवाहं जीमूतं मां
त्वं विद्धि जानीहि । तत्संदेशान्मनसि निहितान्तदीयं संदेशं चेतसि
गृहीत्वा त्वन्निकटं प्राप्तम् । यस्याम्बुवाहो मार्गे श्राम्यतां खेदं भजतां
प्रोषितानां प्रवासिनां कदम्बकानि मन्दस्निग्धैर्ध्वनिरारूढैर्गर्जितैस्त्वरयति
प्रेरयति गृहाय । यतोऽबलानां कान्तानां वेणिमोक्षणे कवर्धुन्मोचन

¹ *Raghuvamśa*, i, 56.

² *Kumārasm̐bhava*, iii, 17.

³ प्रोत्थाप्येनां J. ⁴ वैर्मालतीनां रजोभिः D. ⁵ विद्युद्गर्भः M, D, विद्युत्कम्पः S. ⁶ स्तिमितनयनां J, M, S, D. ⁷ धीरः M; वचनो J, A, C. ⁸ मभिदधे J. ⁹ शैर्मनसि निहितैरागतं J¹, D, शैर्हृद-
यनिहितैरागतं M, S, शब्दद्वयनिहितादागतं A, B, C; but see the
commentary. ¹⁰ सान्द्रः A, B, C.

उत्सुकान्यत्कानि । मेघालोके हि विरहो दुःसहः । यस्त्वरयतीत्यमुवा-
हापेक्षया पुंस्त्वं प्रथमपुरुषनिर्देशश्च । मित्रासदपेक्षया^१ तु दुर्घटमे-
तत्स्यात् ॥ ९६ ॥

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव^२ ।
श्रोथत्यस्मात्परमवहिता^३ सोम्य^४ सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः^५ सुहृदुपनतः^६ संगमात्किञ्चिदूनः ॥ ९७ ॥

इत्थं त्वयोक्ते सति सा त्वामुदक्ता दृशा दृष्ट्वा धिया चोपपद्यते तद्वृत्त-
मस्येति संभाव्य विचार्यातः परमवह्निर्तिकायाकर्णयिष्यति । यस्मात्पुनर्ग्रीणां
मित्रेणानीतः कान्तोदन्तो वज्रभवृत्तान्तः संगमात्किञ्चिदूनः । प्रियसमागमे
समाश्वासोत्पादात्प्रियसंगमनिभ इत्यर्थः । कमिव का वीक्ष्यत्याह ।
पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीता यथा पूर्वं दृष्टवती दूतं च संभावित-
वती । उत्कण्ठयोच्छ्वसितं मुक्तोच्छ्वासं हृदयं यस्याः सा तथोक्ता ॥ ९७ ॥

तामायुष्मान्मम^७ च वचनादात्मना चोपकर्तुं^८
ब्रूयादेवं^९ तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां^{१०} वियुक्तः^{११}
पूर्वाशास्यं^{१२} सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव^{१३} ॥ ९८ ॥

आयुष्मान्मवान्मदीयेन वचसा स्वयं चोपकर्तुं तामित्थं ब्रूयाद्वदेत् ।
यथा तव सहचरः पतिश्चिकूटासीनोऽव्यापन्नो जीवस्त्वां कुशलं
पृच्छतीति । किमित्युभयगतकुशलकथनमेवादावित्याह । यस्मात्सुप्रापवि-

^१ The compound मित्रासद is a *dvandva*. ^२ संभाव्य चैवम् D.
^३ °वह्निं J, °पि हितं D. ^४ सोम्य J, M, S, D. ^५ कान्तोपान्तात् J.
^६ °पगमः J, °पगतः M, °पहतः D. ^७ °युष्मान्मम J, M, S, D sec. m.
^८ °दात्मनश्चोप° J, M, S, D. ^९ ब्रूया एवं M, S. ^{१०} त्वा A, B.
^{११} नियुक्तः J. ^{१२} पूर्वाभाष्यं M, D. ^{१३} भूतानां हि चयिषु
करणेष्वामाश्रमास्यमेतत् S.

पत्नीनां शरीरिणामेतदेव पूर्वाशास्त्रं प्रथमाकाङ्क्षणीयं यत्स्वास्थ्यं नाम ।
आयुष्मानिति वचने कर्तृपदं न त्वामन्तरणम् । ब्रूयादिति प्रथमपुरुषप्रयो-
गात् । आशास्त्रशब्देऽनुपसर्गाधिकारादेतिशुशास्त्रिति¹ कथंभावः ॥ ९८ ॥

ततः किमित्याह ।

अङ्गेनाङ्गं तनु च² तनुना गाढतप्रेन तप्तं
सास्त्रेणासद्रवमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन³ ।
उष्णोच्छ्वासं⁴ समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
संकल्पैस्ते विशति⁵ विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ ९९ ॥

तव प्रियान्दूरवर्ती संकल्पैरुत्कण्ठावशादङ्गेनाङ्गं विशति वपुषा त्वद्देहं
प्रवेष्टुमिच्छति । त्वयैकं प्रियासतीत्यर्थः । भिन्नयोश्चैकं साकृप्याद्भवतीति
तयोरङ्गयोस्तनु च तनुनेति पृथग्विशेषणैः सादृश्यकथनेन समानुरागता-
माह⁶ । अस्मिं द्रवतीत्यसद्रवम् । पचादित्वाद्च्⁷ । कस्मादात्मना नाया-
तीत्याह । विधुरेण विधिना रुद्धवर्ता । वियोगस्य वर्षभोग्यत्वात् । तनु
च तनुनेति चार्थाभावात्प्रतनु तनुनेति पठनीयम्⁸ ॥ ९९ ॥

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां⁹ पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनानामगम्य-¹⁰
स्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०० ॥

स तव प्रियो मन्मुखेनेदं वक्ष्यमाणं त्वामाह ब्रवीति । स कः । यत्किल
शब्दाख्येयं प्रकटवाच्यं तदपि सखीसंनिधाने व्याजं विधाय यस्तव कर्णे

¹ Pāp. iii, 1, 100 and 109; °शास्त्रिति A, B, C, D. ² प्रतनु
M, S, D. ³ सास्त्रेणाशुद्रुतम् M, S. ⁴ दीर्घोच्छ्वासं S, सोष्णो D.
⁵ संकल्पैस्तेर्विशति J, M, D. ⁶ समानुरागिता A, सानुरागिता
B, C, D. ⁷ Pāp. iii, 1, 134. ⁸ Vallabhadēva's emendation
has been adopted by Mallinātha; see note 2. ⁹ तत्सखीनां
A pr. m., B, C. ¹⁰ लोचनाभ्यामदृष्टं J, लोचनाभ्यामदृश्यं M, S, D.

वक्तुं लीलः साकाङ्क्ष आसीत् । कुतो हेतोः । आननस्यर्शलोभात् । कर्णे
कथनं हि तस्य त्वन्मुखस्यर्शसुखानुभवाय । कीदृशः सः । श्रवणविषयमति-
क्रान्तिऽप्राप्तः । दूरस्थत्वात् । अत एव लोचनानामगम्यो नैवेर्द्रुमशक्यः ।
उत्काण्डया विरचितानि पदानि शब्दा यचेति कथनविशेषणम् ॥ १०० ॥

इदं किमित्याह ।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणप्रेक्षिते^१ दृष्टिपातं^२
गण्डच्छायां^३ शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भूविलासा-
न्हनैकस्यं^४ क्वचिदपि न ते भीरुं^५ सादृश्यमस्ति ॥ १०१ ॥

हे भीरु कातरे तव सादृश्यमेकस्य कष्टं क्वचिदपि न विद्यते । यदा-
लोक्यात्मानं समाश्रयसयेयम् । तथा हि श्यामालतासु तवाङ्गमुत्प्रेक्षे ।
तद्वत्तनुत्वात् । चकितहरिणप्रेक्षणे च दृष्टिपातम् । वस्त्रसारङ्गवच्चटुला-
वलीकनात् । एवमुत्तरं च यथायथं योज्यम् । कपोलकान्तिं मृगाङ्क
उत्पश्यामि । मयूराणां कलापाटोपेषु कचभरम् । सूक्ष्मसरित्कलोलेषु
भूविलासान् । भीर्विलम्बार्थं नाम नारीणाम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति^६ ह्रस्वगुणाभावः^७ ॥ १०१ ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालिष्यते^८ मे
क्रूरस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १०२ ॥

भवती प्रणयकुपितां प्रीत्या क्षयितां धातुरागैः सिन्दूरादिरागैर्दृष्ट-
रालिख्य प्रार्थनयात्मानं तव पादगतं कर्तुं यावदिच्छामि तावत्त्वदा-
कारस्य स्मरणाद्वाप्यिरसकदुपचितैर्दृष्टैश्चक्षुषी ममाच्छायेते । अतश्च

^१ °हरिणो J, M, S, D; °प्रेक्षणे M, S, D. ^२ °पातान् D.

^३ वक्त्रच्छायां J^१, M, S, D. ^४ °कस्मिन् M. ^५ चण्डि J, M, S, D.

^६ Compare *Paribhāṣhenduśekhara*, 93, 1. ^७ Pāṇ. vii, 3, 108.

^८ °लुप्यते J^१, M, S, D.

तस्मिन्नपि त्वदाकारे तत्रापि चित्रे क्रूरो विषमो विधिर्नावावयोः
समागमं न क्षमते ॥ १०२ ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
लब्धायास्ते कथमपि सति^१ स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुक्सिलयेष्वसुलेशाः^२ पतन्ति ॥ १०३ ॥

हे सति गुणवति तव स्वप्ने दैववशात्प्राप्ताया गाढालिङ्गनायाकाशे
शून्य एव प्रसारितभुजं मां वीक्षमाणां वनदेवतानां द्रुमपक्ष्वेषु
मौक्तिकपृथवो वाष्पकणा असंख्यं खलु न पतन्ति । अपि तु भ्रमन्त्येव ।
तादृशी मे दशमालोक्य ता अपि रूपया ददन्ति तरामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

भिक्षा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुदुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्पृष्टं^३ यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ १०४ ॥

हे गुणवति शीलान्विते सरलतरुणां तत्क्षणं पक्षवक्त्राटानुपमृश्य
तद्रुमसंवन्धिचौरस्रुतिसुगन्धयो ये हिमालयानिला दक्षिणेन प्रवृत्ता
अस्यां दिशि वातुं प्रसुतास्ते मयास्निष्यन्ते । किमर्थम् । यदि किलभि-
मार्हतैः सहवासात्कदाचित्त्वदीयं शरीरं स्पृष्टं भवेत् । अतश्च । वाहि
वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृशेः । वहेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन
जीवितुम्^४ ॥ दक्षिणेनेत्येवन्तः^५ ॥ १०४ ॥

^१ मया J, M, S, D, निशि A, B, C; I have written सति on the strength of the commentary. ^२ ०ष्वश्रु० J, M, S, D.

^३ पूर्व स्पृष्टं J, M, S, D. ^४ *Rāmāyaṇa* (Gorresio), v, 75, 8. A adds तदुक्तम् । and quotes *Sētubandha*, v, 6. The text of this verse is so full of mistakes that I have to omit it. ^५ Pāṇ. v, 3, 35.

संक्षिपेरन्क्षण^१ इव^२ कथं दीर्घयामास्त्रियामाः^३
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं^४ मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 इत्थं चेत्तश्चदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः^५ कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ १०५ ॥

हे चञ्चललोचने गाढोष्माभिस्तीव्रसंतापाभिस्त्वद्विरहचिन्ताभिर्मम मन
 इत्थं दुर्लभप्रार्थनं कृतम् । यद्यदुष्प्रापं तत्तदभिलषामीत्यर्थः । तथा हि
 दीर्घप्रहरास्त्रियामा निशा निमेष इव कथं नाम संक्षिपेरन्गच्छेयुः ।
 तथा यीष्ममध्याह्नादिष्वपि सकलासु दशासु दिनमतिमृदुरविप्रभं कथं
 स्यादिति । एतच्च दुर्लभम् । न हि निखिला क्षणदा क्षणवत्क्षीयते । न च
 दिनं सर्वदा मन्दातपं भवति । गाढोष्माभिरिति ङाबुभाभ्यामन्य-
 तरस्याम्^६ । संक्षिपेरन्निति कर्मकर्तरि ॥ १०५ ॥

नन्वात्मानं^७ बहु विगणयन्नात्मना नावलम्बे^८
 तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां^९ मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं^{१०} सुखमुपनतं^{११} दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ १०६ ॥

आत्मावस्थां प्रतिपाद्य संप्रति कर्तव्यतामाह । हे कल्याणि भद्रे तत्रापि
 नन्वात्मानं बहुविधं विगणयन्नात्मना नावलम्बे न । अपि त्ववलम्ब
 एव । यामीत्यर्थः । तत्त्वमपि प्रिये कातरत्वमर्धैर्यं सुतरामत्यर्थं मा गमो
 मा यासीः । यस्मात्कस्य संसारिणी नित्यं सुखमुपनतं घटितमेकान्ततो
 गित्यमेव दुःखं वा । यत एताः सुखासुखरूपा दशा अवस्थाश्चक्रनेमि-
 वत्कदाचिन्नीचैर्गच्छत्यधो यान्ति कदाचिच्चोपरि पृष्ठे । रथाङ्गधारा हि
 भ्रमन्ती क्रमेणाध उपरि च याति । तदुक्तम् । सुखं च दुःखं च भवाभवौ

^१ संक्षिपेत J, M, S. ^२ क्षणमिव J, D. ^३ दीर्घयामा त्रियामा
 J, M, S. ^४ च मे D. ^५ गाढोष्माभिः J^२, S. ^६ Pāṇ. iv, 1, 13.
^७ न स्वात्मानं M, A, इत्यात्मानं D. ^८ °त्मानं नावलम्बे J^१, M, S, D.
^९ नितरां J^१, M, S. ^{१०} कस्यैकान्तं J, M. ^{११} °पगतं D.

च लाभालाभौ मरणं जीवितं च । पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्दीरो न प्रहृथेन्न शोचेत्¹ ॥ नन्वभिमुखीकरणे । मा गम इति
लृदित्वादङ्² ॥ १०६ ॥

सुखागमे कस्तव निश्चय इत्याह ।

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी
मासानन्याङ्गमय³ चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पञ्चादावां विरहगुणितं⁴ तं तमात्माभिलाषं⁵
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ १०७ ॥

कार्तिकशुक्लद्वादश्यां भुजगशयनाच्छेषतल्पादुत्थिते शार्ङ्गपाणी हरी
मम शापान्तो भविष्यति । तदैव वर्षस्य परिपूर्णत्वात् । अतश्चाचारभ्य
मासचतुष्टयं लोचने मीलयित्वा यथाकथंचिन्नमयातिवाहय । ततः
पञ्चात्संयोगे सति चिरकालगुणितं⁶ तीक्ष्णं⁷ तं तं नानाविधमात्मनो
ऽभिलाषं कामं परिपक्वशरदज्योत्स्नासु निशास्त्रावां निर्वेक्ष्याव
उपभुञ्जावहे । लोचननिमीलनेनात्र यथातथात्वं लक्ष्यते ॥ १०७ ॥

इदानीं सुस्पष्टमभिज्ञानमाह ।

भूयश्चाह⁸ त्वमपि⁹ शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं¹⁰ विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हीसं कथितमसकृत्पृच्छतश्च¹¹ त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति¹² ॥ १०८ ॥

स त्वत्प्रिय एतदुक्त्वा पुनरपि त्वामिदमाह । यथा पूर्वं भवती तल्पे
मामालिङ्ग्य सुप्ता केनापि निमित्तेन सशब्दं रुदती विप्रबुद्धा विनिद्रा
जाता । ततो रोदनहेतुमसकृत्पृच्छतो मम त्वयोक्तम् । हे कितव धूर्त

¹ From the *Mahābhārata*; see Böhtlingk's *Indische Sprüche*, No. 7068. ² Pāṇ. iii, 1, 55. ³ शेषाङ्गासाङ्गमय M, S, 1).

⁴ गुणितं M, S. ⁵ तमेवाभिः J. ⁶ Read probably विरहकालः.

⁷ तीक्ष्ण A. ⁸ भूयश्चापि S, भूयश्चासि D. ⁹ त्वमसि J, S. ¹⁰ सस्वनं J, M, S, D. ¹¹ ओतो ऽसि J¹, ओतेक J². ¹² कामिनी कामपि त्वम् D).

कामपि वनितां रमयन्मवास्वप्ने मयावलोकितः । अत ईर्ष्याकोपेना-
हमरुदमिति ॥ १०८ ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहह्रासिनस्ते^१ ह्यभोगा-^२
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ १०९ ॥

हे कुशल्याद्येतस्मादभिज्ञानदानान्मां स्वस्थमवेत्य कौलीनाल्लोकाप-
वादमावात्मयि त्वमविश्वासिनी निष्प्रत्यया मा भूः । तदेव कौलीनमाह ।
किमपि कुतोऽपि हेतोः स्नेहान्विरहह्रासिनो वियोगे तन्भूभवतो जना
आह्वः । यथा । प्रीतिः प्रवासाश्रयादिति^३ । एतच्चायुक्तम् । यस्मान्ने स्नेहा
अभोगादितोरिष्टे वस्तुनोप्सितेऽर्थे उपचितरसाः सन्तः प्रेम्णो राशीभ-
वन्ति प्रीतिमयाः संपद्यन्ते । हृदयवल्गुभविषयं^४ वियोगवशात्सहस्रगुणः
स्नेहः संपद्यत^५ इत्यर्थः । त्वयि च मम या प्रीतिस्तां त्वमेव जानासि ।
कौलीनं लोकापवादः ॥ १०९ ॥

इत्थं संदेशमुक्त्वा प्रार्थनामभ्युपगमयितुमाह ।

कञ्चित्सोम्य^६ व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्याख्यातुं न^७ खलु भवतो धीरतां तर्कयामि^८ ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः^९
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११० ॥

हे सोम्य प्रियदर्शनैतन्निश्चकार्यं कञ्चिद्भवता व्यवसितमङ्गीकृतं मम ।
अवश्यमत्र त्वया व्यवसायवता भाव्यम् । प्रत्याख्यातुमत्र तव धैर्यं न

^१ विरहे J, M, S; ह्रासिनस्ते M, S, D. ^२ ऽभोगा° J, त्वभोगा°
M, S, ह्यभोगया वृष्टे D. ^३ Bhartṛhari's *Niśāṭaka* (Böhtlingk's
Indische Sprüche, No. 2991). ^४ °वल्गुभे विषय° A. ^५ सह A;
of. Nandargikar's Notes, p. 112, l. 2. ^६ °त्सोम्य J, M, S, B, D.
^७ प्रत्यादेशान्न J, M, S, प्रत्यादिष्टं न D. ^८ कल्पयामि J, M, S.
^९ याचितं चात° A, B, C; but see the commentary.

लक्षयामि । तथा हि त्वमर्थितः सन्ननुवन्नपि चातकेभ्यस्तीयं वितरसि ।
यस्माच्चहतामर्थिष्वभिमतार्थसंपादनमेव प्रतीपवचनम् । महान्तो हि
कर्मणा नृवन्ति न वचसा ॥ ११० ॥

स एवमुक्त्वा शिष्यमाह ।

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो^१ मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशान्विचर जलद^२ प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते^३ विद्युता विप्रयोगः ॥ १११ ॥

हे जलधरानुचितप्रार्थनावर्त्मनोऽनुरूपयाञ्जामार्गस्य ममैतत्संदेश-
हरणलक्षणं प्रियं विधाय ततस्त्वं वर्षाकालेऽर्जितदेहोन्नतिरभिमतं स्थानं
विचर भ्रम । कुतो विधाय । स्नेहेन प्रीत्या । स्नेहाभावश्चेत्तद्विधुरो
दुःखितोऽयमिति मयि कृपाधिया वा । किं ब्रूना । एवमनेन प्रकारेण
मद्वत्तत्वापि निमेषमपि तद्विप्रियया विरहो मा भूदिति भद्रम् ॥ १११ ॥

इति राजानकानन्ददेवात्मज-

परमात्मचिह्नापरनाम-

वल्लभदेवविरचिता

मेघदूतविवृतिः

समाप्ता ॥

^१ °चितं प्रार्थनादात्मनो J, M, °चितप्रार्थनावर्त्मनो S. ^२ °शाञ्जलद
विचर M. ^३ सखे J.

APPENDIX

SPURIOUS VERSES

In this list the following additional abbreviations are used :—

G = Gildemeister.

T = Tanjur.

N = *Nemidūta*.

V = *Vidyullatā*.

P = Pānabokke.

W = Wilson.

Mi. = Īśvarachandra's

Mn. = Nandargikar's

Mp. = Parab's

Mt. = Telugu

} edition of Mallinātha.

I

This verse is quoted as a doubtful variant of verse 17 and commented on by Vallabhadēva. His commentary, which follows the commentary on verse 17, is printed below. The same verse forms part of the text of W (verse 19), but is pronounced spurious by G (p. 44 f.). It is translated in T (verse 18) and utilised in N (verse 18). See also Mn., p. 115; Mi., p. 112; Mp., p. 15; J, p. 105.

एतदनुकारी¹ क्वचिदयमपि श्लोको विद्यते ।

अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्बकूट-²

स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः ।

आसारेण त्वमपि शमयेत्तस्य नैदाघमग्निं

सत्कारार्द्रैः³ फलति नचिरेणोपकारो महत्सु ॥

त्वां पथि श्रान्तं संमुखागतमाम्बकूटाख्यः सानुमानुच्चेन शिरसा श्लाघया वक्ष्यति । त्वमपि तस्य वेगवर्षेण दावानलं निर्वापयेः । यस्मान्महापुरुषेषु

¹ The pronoun *etad* refers to verse 17.

² सानुमांश्चि०

T, W, S. ³ सद्भावाद्द्रैः D, N, W, G, S.

सत्कारार्द्रः पूजार्द्र उपकारो यो विधीयते सोऽचिरेणैव फलिष्यति ।
अत्र महत्त्वं मेघस्य । पूर्वत्र तु पर्वतस्य¹ । सर्वोन्नतोऽपि जलधरोऽत्र
विश्राम्यतीत्यद्रेः स्थाघात्र ॥

II

Verse 23 of W, T, and N; verse 22 of G, P, Mn., and Mt.;
Mi., p. 114; Mp., p. 17 f.; J, p. 105; V, p. 176. Mallinātha
pronounces it *prakshipta*.

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः² ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि³ प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि⁴ ॥

III

Verse 34 of N; verse 33 of J, Mn., and Mt.; Mi., p. 117;
Mp., p. 26; V, p. 176 f. Mallinātha declares iii, iv, and v
prakshipta.

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः⁵ शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विषण्णिरचितान्विदुमाणां च भङ्गा-
न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

IV

Verse 32 of J; verse 35 of N; verse 34 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 117; Mp., p. 26; V, p. 177.

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
हैमं तालदुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

¹ See verse 17. ² Cf. verse 10. ³ सोत्कम्पानि N, Mn., Mt.

⁴ Cf. the fine verse i, 50 of Mūgha. ⁵ °घटिका° J¹, °घुटिका° J².

अचोद्भान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
दित्यागन्तून्मयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः¹ ॥

V

Verse 78 of J; verse 69 of N; verse 35 of Mn. and Mt.;
Mi., p. 118; Mp., p. 27; V, p. 178.

पञ्चश्यामा² दिनकरहयस्पर्धिनी यत्र वाहाः
शैलोदयास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात्³ ।
योधायण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्गैः ॥

VI

Verse 67 of P; verse 77 of N; verse 70 of J, Mn., and Mt.;
Mi., p. 127; Mp., p. 51; V, p. 179. Mallinātha considers vi
and vii *prakshipta*.

यचोन्मत्तभ्रमरमुखराः⁴ पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्चेणीरचितरशना⁵ नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोवृत्तिरम्याः⁶ प्रदोषाः ॥

VII

Verse 68 of P; verse 69 of J; verse 70 of N; verse 71 of
Mn. and Mt.; Mi., p. 127; Mp., p. 52; V, p. 180.

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-
र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

¹ Cf. verse 30. ² शृण्वश्यामा D. ³ पयोदाः D. ⁴ यत्रासन्नं J²;
निकराः J. ⁵ रसना J, P. ⁶ ज्योत्स्नाः प्रति° M, P, N.

नायन्यत्र प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-¹
विज्ञेशानां न खलु च² वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

VIII

Verse 70 of P; verse 75 of J; verse 78 of N; verse 73 of Mn. and Mt.; verse 67 of Mi. and Mp.; V, p. 180. Īśvara-chandra pronounces viii, ix, and x *prakshipta*.

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः³ सेव्यमाना मरुद्भि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां⁴ छायाया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रोडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥

IX

Verse 74 of P; verse 76 of J and N; verse 77 of Mn. and Mt.; verse 71 of Mi. and Mp.; V, p. 181.

अक्षय्यान्तर्भवन्निधयः⁵ प्रत्यहं रक्तकरै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किंनैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा⁶ बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥

X

Verse 77 of J and P; verse 79 of N; verse 80 of Mn. and Mt.; verse 74 of Mi. and Mp.; V, p. 183.

वासश्चित्रं⁷ मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पम्⁸ ।

¹ नायन्यस्मात्प्रणयं M, P, S.

² न च खलु D, M, P, N, S.

³ पयसि शिशिरैः Mi., S.

⁴ ०राणां तटवनरुहां J.

⁵ अक्षीणान् D.

⁶ मध्वापानं D, बद्धापाङ्गा J², बद्धापानं N.

⁷ वासः चीमं J².

⁸ विकल्पान् D, M, P, S.

लाक्षारगं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः^१ मूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥

XI

Verse 92 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 135;
Mp., p. 68.

स्निग्धाः सख्यः क्षणमपि^२ दिवा तां न मोक्ष्यन्ति तन्वी-
मेकप्रख्या भवति हि जगत्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।
स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्यः
कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः^३ ॥

XII

Verse 93 of T. Text in G, p. 49; Mn., p. 115; Mi., p. 137;
Mp., p. 68.

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपार्श्वी^४
तत्पर्यन्तप्रगलितलवैष्टिन्नहारैरिवासैः^५ ।
भूयो भूयः कठिनविषमां सारयन्ती^६ कपोला-
दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणी करेण^७ ॥

XIII

Verse 104 of G; verse 105 of W; verse 106 of T; verse
112 of N; verse 114 of Mt.; Mn., p. 115; Mi., p. 143; Mp.,
p. 79; J, p. 105.

धारासिक्तस्थलसुरभिणस्त्वन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।

^१ यस्मिन्नेकः J. ^२ कथमपि Mn., Mp., G. ^३ Cf. verse 86.

^४ Cf. verso 87. ^५ तत्पर्यङ्क° Mn., Mi., Mp.,^१ G, S. ^६ सादयन्ती
Mp., G. ^७ Cf. verse 85.

घर्मान्तेऽस्मिन्विगणय¹ कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिक्संसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि² ॥

This verse is thus commented on in Mt. :—

धाराभिद्दकधाराभिः सित्तं यत्स्थलं भूस्तदिव सुरभिणः परिमल-
वत्स्वन्मुखस्य त्वदाननस्य दूरीभूतं दूरस्थम् । अत एव प्रतनुमतिवशम् ।
तथाभूतमपि मां पञ्चबाणः । पञ्च बाणाः शरा अरविन्हादयो यस्य सः ।
मन्मथः क्षिणोति बाधते । क्षिणोतेर्लट् । घर्मान्ते वै शीष्मान्ते तु ।
वर्षाकाले स्तित्यर्थः । दिक्षु सम्यक् सक्ताः संसक्ता अप्रविरला मेदुराद्य ये
घना मेघास्तैरव्यक्तः सूर्यस्यातपो येषु तानि वासराणि कथं केन प्रकारेण
व्रजेयुर्गच्छेयुर्वत कष्टं वद ब्रूहि ॥

XIV

Verse 110 of S; verse 114 of W; verse 115 of T; verse 116 of P; verse 118 of J; verse 121 of N; verse 119 of Mn.; verse 120 of Mt.; verse 113 of Mi. and Mp. This clumsy verse, which spoils the effect of the whole poem, is made up of reminiscences from verses 90, 52, 109, and 11 of the text. G (p. 51 f.) and V (p. 184) are therefore quite correct in stamping it as an interpolation.

आश्रास्यैवं³ प्रथमविरहोदयशोकां⁴ सखी ते
शैलादाशु चिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः⁵ ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तच्चोभिर्ममापि⁶
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं⁷ जीवितं धारयेथाः⁸ ॥

¹ घर्मान्ते वै वद वत Mt., S. ² °सक्तप्रविरल° N, °सक्ताप्रविरल-
घनाव्यक्त° Mt., S. ³ आश्रास्यैनां J, W, G. ⁴ °विरहोदयशोकां
D, W, G, °विरहे शोकदृष्टां J. ⁵ तस्मादद्रेस्त्रि° J, शैलादसात्त-
णयन° W, G. ⁶ साभिज्ञानं J¹, Mt.; प्रहितवचनैस्तच्च युक्तैर्ममापि J.
⁷ प्रायः D. ⁸ धारयेदम् J.

XV

Text in Mn., p. 115. This and the three following verses (xvi to xviii) were added by some realists at the end of the poem.

इत्याख्याते¹ सुरपतिसखः² शैलकुल्यापुरीषु
स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरी वासैः कैश्चिदाप ।
मत्वागारं कनकरुचिरं लक्ष्मणैः पूर्वमुक्तै-
स्तस्योत्सङ्गे³ क्षितितलगतं तां च दीनां ददर्श ॥

XVI

Text in Mn., p. 115; Mp., p. 87; J, p. 105 f.; *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.

तस्मादद्रेर्निगदितपथः¹ शीघ्रमेत्यालकायां
यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा² ।
यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
त्तन्नेहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी³ पयोदः ॥

XVII

Verse 124 of N; verse 123 of Ml.; Mn., p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; J, p. 106.

तत्संदेशं¹ जलधरवरो दिव्यवाचा चक्षु-
प्राणांस्तस्या जनहितरवो² रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
प्राथोदन्तं प्रमुदितमनाः सापि तस्थौ स्वभर्तुः
केषां न स्यादभिमतफला³ प्रार्थना ह्युत्तमेषु⁴ ॥

¹ Cf. verse 97. ² Cf. verse 6. ³ Cf. verse 63. ⁴ ०गदि-
तुमथो Mp., J, तस्मादेभिर्निगदितपथः D. ⁵ ०भुवं दिष्टं D.
⁶ ०मगदं D. ⁷ तं संदेशं D, Mn., Mp.¹, J. ⁸ ०रतो A, Mn.,
Mi., Mp., J, ०तरो D. ⁹ ०फलं A, D, स्यादवितथफला Mi., S.
¹⁰ प्रार्थनाभ्युत्तमेषु Mi., S.

This verse is commented on in Mt. as follows :—

जलधरवरः । पुष्कलावर्तकानां वंशे जातत्वाज्जलधराणां वरः श्रेष्ठो
मेघः । तस्या यक्षवध्वाः प्राणानसूनुक्षितुम् । जनाय हित इष्टः ।
श्रोत्रयोर्मधुर इति यावत् । रवो ध्वनिर्यस्य । तथाभूतः संस्तस्य यक्षस्य
संदेशं वाचिकं पूर्वोक्तम् । संदेशवाग्वाचिकं स्थादित्यमरः । दिव्यवाचा ।
दिवि भवा दिव्या देवाः । तेषां वाक् । तथा च चक्षु उक्तवान् । चक्षुडो
लिट् । कामरूपं मघोन इति पूर्वं यक्षेणोक्तत्वान्तदानीं मेघो देवाकारी-
भूय^१ तादृग्वाचा यक्षसंदेशं यक्षवध्वा उवाचेत्यर्थः । सा यक्षवधूरपि
स्वभर्तुहृदन्तं कुशलस्यागमनस्य च वार्त्तां प्राप्य । श्रुत्वेत्यर्थः । प्रमुदितमनाः
संहृष्टचित्ता सती तस्यावतिष्ठत् । तथा ह्युत्तमेषु केषां प्रार्थनाभिमत-
फला न स्यात् । उत्तमेषु पुरुषेषु सर्वेषां प्रार्थनाभिमतफला स्यादेवेत्यर्थः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

XVIII

Verse 116 of W; verse 125 of N; verse 124 of Mt.; Mn, p. 116; Mi., p. 148; Mp., p. 87; G, p. 52; J, p. 106. It is quoted in Mahōndra's commentary on Hēmachandra's *Anēkārtha-saṅgraha*, edited by Professor Zachariac, p. 32, l. 6.

श्रुत्वा वार्त्तां जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः^२
संयोज्यैतौ विगलितशुचौ^३ दंपती दृष्टचित्तौ
भोगानिष्टानविरतमुखं भोजयामास^४ शश्वत्^५ ॥

In Mt. this verse is thus commented on :—

धनेशः कुवेरोऽपि जलदकथिताम् । जलमुदकं संतापसंतप्राय ददा-
तीति जलदः । अनेनास्य परोपकारित्वं स्पष्टीकृतम् । जलदेन कथिता-
मुक्तां तां तादृशीम् । सदैव्यामिति यावत् । वार्त्तां यक्षस्य वार्त्तां श्रुत्वा

^१ भूत्वा Mt.

^२ संविधायां Mt.

^३ Cf. verse 85.

^४ सुखान् D, ० नभिमतमुखान्प्रापयामास Mt., Mi., S.

^५ भूयः Mt.

सद्यो यक्षवार्त्ताश्रवणकाल एव सद्यद्दयो दयासहितचित्तः । अत
 एवास्तकोपः प्रनष्टयक्षविषयकरोषः सञ्ज्ञापस्थान्तमवसानं संनिधाय
 संनिहितं¹ कृत्वा । कतिचिद्दिनान्यवशिष्टान्यष्टविगणैत्यर्थः । विगलित-
 शुची निवृत्तव्यसनी । अत एव हृष्टचित्तौ संतुष्टमानसावेतौ पूर्वोक्तौ
 दंपती । जाया च पतिश्च दंपती । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च
 निपात्यते । संयोज्याभिमतसुखान् । अभिमतं सुखं येषु तान् । अत
 एवेष्टानिच्छाविषयीभूताभोगान्भूयः पुनरपि पूर्ववत्प्रापयामास गमया-
 मास ॥

XIX

Mn., p. 116, and *Giornale della Soc. As. Ital.*, vol. xviii, p. 330.
 The second and third lines of this very poor verse seem to form
 a parenthesis.

इत्थंभूतं सुरचितपदं² मेघदूताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे³ विनोदः ।
 मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणता बुद्धिभावः कवीनां
 नत्वार्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥

¹ °हित Mt. ² सुचरितपदं Mn. The word काव्यं has to be
 supplied. ³ °युक्ते Mn.

VOCABU

अ

अ (negative prefix), not, 5.

अंशुक *n.* fine cloth or garment, 62.

अंस *m.* the shoulder, 59.

अक्षय्य imperishable, inexhaustible, ix.

अगम्य inaccessible, out of reach, 100.

अगार *n.* a house, 72, xv, xvi.

अग्नि *m.* fire, i.

अग्र first 35: a. top summit 15 61

अधुना *ind.* now, 77.

अध्यास् (*pres.* अध्यास्ते), to sit
resort to, 76.

अध्वन् *m.* a way, journey, 32
45, i.

अध्वश्रम *m.* the fatigue of
journey, 17, 52.

अनतिप्रौढ not quite full-grown
young, tender, 76.

अनभिज्ञ unacquainted with
ignorant of, 16.

अनल्प not small, great, 39.

अनिभृत immodest, bold, 69

अनिल *m.* wind, breeze, 20, 50

अनु *ind.* after, 13.

अनुकच्छम् *ind.* near the bank

अपेक्षा *f.* consideration of, regard to, 17.

अवल weak, feeble, 91.

अवला *f.* a woman, wife, 2, 96, 98, x.

अभिख्या *f.* splendour, beauty, 77.

अभिगम *m.* approaching, visit, 49.

अभिज्ञ knowing, well-informed, iv.

अभिज्ञान *n.* a sign, token, 109.

अभिधान *n.* name, title, xix.

अभिनव quite new or fresh, 95.

अभिमत desired, loved, dear, 49 ;
n. desire, wish, xvii.

अभिमुखम् *ind.* facing, straight, 69 ; towards, 89.

अभिराम charming, beautiful, 51.

अलक *m. n.* a curl, lock, hair
63, 65, 70, 88, 92.

अलका *f.* N. of Kuvēra's citadel
63, xvi.

अलङ्घ्य not to be crossed or soiled
54.

अलम् *ind.* completely, 53 ;
64.

अलस slow, 79.

अल्पाल्प very slight, 78.

अवकाश *m.* place, room, advantage
87.

अवकीर्ण covered, 54.

अवतीर्ण descended, 50.

अवधि *m.* limit, period, 84.

अवधूत shaken, waved, 35.

VOCABULARY

अस्र *n.* a tear, 39, 91, 102, xii.

अस्रद्रव shedding tears, 99.

अस्रु *n.* a tear, 88, 103.

आ

आ *ind.* as far as, 12.

आकाङ्क्ष (pres. आकाङ्क्षति), to
desire, long for, 87.

आकाश *n.* air, empty space, 103.

आकुल full, covered, 23; agitated,
shaken, 92.

आक्षिप् (pres. आक्षिपति), to
draw away, remove, 69.

आखण्डल *m.* N. of the god.

आरूह to mount, ascend, 16.

आरूढ mounted, risen, 8, 18.

आरोहण *n.* ascending, 60.

आर्त pained, afflicted, 5.

आर्ति *f.* pain, distress, 53.

आर्द्र wet, moist, 43, 83 ; bloody, 36 ; soft, tender, 91 ; overflowing with, full of, i.

आर्या *f.* N. of Śiva's consort, xix.

आलम्बन *n.* sustaining, 4.

आलम्भ *m.* slaughter, immolation, 45.

आलिख् to draw, paint, 102.

आलिङ्ग् to embrace, 9, 104.

आलिङ्गन *n.* an embrace, 67.

आलिङ्गित *n.* *id.*, ii.

VOCABULARY

73, 75, 77, 80, 93, 94, 97, 100,
104, 110, xiii, xix.

इन्दु *m.* the moon, 50, 81, 89.

इन्द्रनील *m.* a sapphire, 46, 74.

इव *ind.* like, as, 8, 15, 18, 19,
24, 25, 30, 31, 40, 41, 46, 48, 50,

ईप्सित desired, 110.

उक्त said, spoken, told, 90, xv.

उच्चैस् *ind.* high, lofty, raised,
magnanimous 17. 36. 63

उत्पीड *m.* flow, stream, 87.

उत्सङ्ग *m.* the lap, 83; s
slope, 63; surface, top,
roof, 27; interior, xv.

उत्साह *m.* power, effort, exert
14.

उत्सिलिन्ध्र¹ on which the flow
of the plantain-tree are p
duced or have appeared, 12

उत्सुक longing for, 96.

उत्सेक *m.* overflow, excess, 54

उदक *n.* water, 1.

उदग्र high, tall, v; fierce,
tense, xiv.

उदङ्मुख facing the north, 14.

उदत्त northern 57

VOCABU

उपपत्ति *f.* occurrence, taking place, vii.

उपपाद्य to be accomplished or adopted, 29.

उपमेय fit to be compared with, resembling, 52.

उपयुज् to use, enjoy, 13.

उपरि *ind.* above, at the top, upwards, 47, 54, 92, 106.

उपल *m.* a stone, rock, 19.

उपवन *n.* a grove, garden, 23, ix.

उपसरण *n.* approach, contact, covering, 81.

उपहार *m.* an offering, present, 32.

ऐरावण *m.* 1

औत्सुक्य

ककुभ *n.* the flower of the A.
tree, 22.

कच्चिद् *ind.* perhaps?, I hope
82, 110.

कटाक्ष *m.* a side-glance, 35.

कठिन hard, 85, xii.

कलभ *m.* an elephant-cub, 78.

कला *f.* a sixteenth part, digit, 87.

कलाप *m.* a peacock's tail, vi.

कल्पवृक्ष *m.* the wishing-tree (a tree of paradise supposed to fulfil all desires), 62, 66, x.

कल्पित made, performed, 4.

कल्याण happy, beautiful, dear, 106.

कवि *m.* a poet, xix.

कषाय astringent, fragrant, 31.

काङ्क्ष (pres. काङ्क्षति), to desire, long for, 75.

काञ्चन golden, 76.

काञ्ची *f.* a girdle, 28.

कातर timid, agitated, 74.

कातरत्व *m.* timidity, dejection

कीचक *m.* a hollow bamboo, 4.
कीर्ति *f.* fame, 45.

कुञ्ज *m.* a bower, arbour, thicket,
19.

कुटज *m.* the tree *Wrightia*
antidysenterica, 4.

कुन्द *m.* a kind of jasmine, 4.
n. its flower, 47, 65.

कुपित offended, angry, 102.

कुमुद *n.* the white water-lily,
40, 58.

कुरवक *m.* red amaranth, 75.
its flower, 65.

कुल्या *f.* a river, xv.

कवलय *n.* the blue water-lily

क्रम *m.* course, order, manner, 106.

क्रिया *f.* performing, carrying
out, 110.

क्रीडा *f.* play, sport, 61.

क्रीडाशैल *m.* a pleasure-hill, 60.
74, 78.

क्रूर *cruel*, 102.

क्रोध *m.* anger, 7.

क्रौञ्च *m.* N. of a mountain, 57.

क्लान्त *tired, wearied*, 35,
faded, 26.

क्लिष्ट *troubled, impaired, diminished*, 81; *rough, hard* (painful, Mall.), 85.

क्लेशिन् *paining, burning*, 88.

क्व *ind. where?*; क्व—क्व *how little*

demigods who are attendants
of Śiva, 33, 55.

गणना *f.* counting, 11, 84.

गण्ड *m.* the cheek, 26, 85, 101.

गत gone, turned, 89; resort
to, reached, 6; descended, 3;
come, i; lying on, xv.

गति *f.* gait, walking, progress,
course, pace, 11, 16, 19, 7;
adversity, 93.

गन्तव्य to be gone to, 7.

गन्ध *m.* smell, odour, 21, 42, 5.

गन्धवती *f.* N. of a river, 33.

गन्धि smelling of, 33.

गम् (*pres.* गच्छति), to go, proceed,
come, 13, 20, 22, 24, 37, 5.

VOCAE

ग्रथित strung, interwoven, adorned
with, 63.

ग्रन्थि *m.* a knot, tie, bond, 94.

ग्रहण *n.* seizing, catching, ii ;
reaching, 44.

घन *m.* a cloud, 20, xiii.

घर्म *m.* heat, the hot season,
61.

च *incl.* and, 11, 12, 13, 21, 58,
60, 65, 70, 73, 75, 76, 77, 92,
97, 98, 99, 106, 108, 111, iii,

चिर long, 9, 38, 93.

चिरम् *ind.* for a long time,

चिह्न *n.* a mark, sign, characteristic, xvi.

चूडापाश *m.* a braid of hair
the top of the head, top-
65.

क्व् *caus.* to cover, 89.

क्वम् *n.* covering, semblance,
disguise, plea, pretext, 7.

क्वम् covered, 18.

क्वि *f.* lustre, colour, 33.

VOCAB

जललव *m.* a drop of water, 21, 67.

जहु *m.* N. of a king, 50.

जात born, 6 ; produced, grown,
26 ; become, 80.

जाया *f.* a wife, 8, 11.

जाल *n.* a net, multitude, 67 ;
lattice window, 32, 68, 89 ;
artifice, trick, 68.

जालक *n.* a cluster, bush, shrub
(bud, Mall.), 26, 95.

तटगत resting on the slopes, 59.

तटरुह growing on the banks,

तावत् *ind.* now, first, 13;
102.

तिक्त bitter, fragrant, 20, 3.

तिर्यक् *ind.* obliquely, hor
tally, 51, 57.

तीर *n.* a shore, bank, 24
74.

तीर्ण one who has cross
traversed, 19.

तुङ्ग high, lofty, 9, 64, i.

तुमुल tumultuous, veho
violent, 54.

तुल् (*pres.* तुल्यति), to li
weigh, match, equal, 20.

तुला *f.* equality, resemblance

दंपति *m. du.* (the two masters of the house), husband and wife, xviii.

दयिता *f.* a beloved woman, wife, 4, 94.

दर्प *m.* pride, insolence, 53; rut, iv.

दर्पण *m.* a mirror, 58.

दर्शित shown, displayed, 28.

द्वाम्नि *m.* a forest conflagration, jungle fire, 53.

दशन *m.* a tooth, tusk, 59.

दशपुर *n.* the town of Mandasōr (Dr. Fleet's *Gupta Inscriptions*, p. 79), 47.

दशमुख *m.* (ten-faced) N. of the

दृष्टिपात *m.* a look, glance, 101.

देव *m.* a god, 45, 71.

देवदारु *m. n.* *Pinus Deodora*,
104.

देवपूर्व preceded by 'Dēva', 42.

देश *m.* region, place, 111.

देहली *f.* threshold, 84.

दैन्य *n.* miserable appearance,
paleness, 81.

दैव *n.* fate, destiny, 93.

दोष *m.* damage, harm, 68.

दोहद *m.* the desire of a
pregnant woman and of a

न *ind.* not, 8, 17, 20, 27, 40, 54, 61, 71, 73, 86, 101, 102, vii, xi, xvii; न—न neither—nor, 89; न खलु not indeed, not at all, by no means, 38, 77, 90, 110, vii; न खलु न same as न न, 103; न न no doubt, surely, 63, 106.

नक्तम् *ind.* by night, 37.

नख *m. n.* a finger-nail, 85, xii.

नखपद *n.* a nail-mark, 35.

नचिरेण *ind.* ere long, soon, speedily, i.

नद (*pres.* नदति), to sound, cry

◦निभ resembling, like, 78, xv

निभृत modest, gentle, tame,

निमित्त *n.* cause, vii.

निम्न deep, 79.

नियत fixed, permanent, 43.

नियमन *n.* subduing, 57.

निरत engaged in, 33.

निर्दय pitiless, violent, v
close, 103.

निर्दिश् (*pres.* निर्दिशति),
point at, ii.

निर्विनोद् devoid of pasturing
unemployed, 86.

निर्विन्ध्या *f.* N. of a river, 28.

निर्विश् (*pres.* निर्विशति),

erion 62 107 in

पक्व ripe, 79.

पक्ष्मन् *n.* the eyelashes, 47, 89.

पङ्क *m. n.* mud, 52.

पञ्चबाण *m.* (having five arrows),
the god of love, xiii.

पञ्जर *n.* a cage, 82.

पटहता *f.* the function of a drum,
34.

पटु sharp, shrill, loud, 31 ; keen,
able, 5.

पण्यस्त्री *f.* a venal woman,
courtesan, 25.

पत (pres. पतति), to fall, drop, 103.

पतित fallen dropped 70 : cast

पवन *m.* wind, breeze, 10, 14.

पवनतनय *m.* (son of the wind)

N. of Hanūmat, 97.

पवनपद्वी *f.* the path of

wind, sky, 8.

पशुपति *m.* N. of Śiva, 36, 56.

पश्चात् *ind.* afterwards, 16,

44, 107.

पश्यति (*pres.* of दृश्), 86, 103.

पा to drink, 24, 51; drink

look at intently, 16; inha

42.

पाण्डु yellowish-white, 18.

पाण्डुच्छाय white-coloured, 2

pale, 29.

पाण्डता *f.* white colour, 65.

VOCABUL

पुष्पलावी *f.* a female flower -
gatherer or garland-maker, 26.

पूर्णता *f.* fulness, opulence, 20.

पूर्व former, accustomed, 89 ;
first, 98 ; before, 104.

पूर्वम् *ind.* before, previously, xv.

पूर्वार्ध *m.* the front or upper part
(of the body), 51.

पूर्वोद्दिष्ट mentioned before,
aforesaid, 30.

पृथु broad, large, 46.

पू to fill with air, blow into, 56

पेय to be drunk in, be listened to
intently, 13.

पेलव thin, tender, 91.

प्रेमल beautiful, 54

प्रथमकथित aforesaid, 78.

प्रथित spread, celebrated, 24.

प्रदिश् (*pres.* प्रदिशति), to assign, grant, 110.

प्रदोष *m.* evening, night, vi.

प्रद्योत *m.* N. of a king of Ujjayinī, father of Vāsavadattā, iv.

प्रधन *n.* a battle, war, 48.

प्रबल excessive, incessant, 81.

प्रबुद्ध awake, with flowers expanded, 89.

प्रभव *m.* source, origin, father, 52.

प्रभा *f.* light, splendour, 47.

प्रभू (*pres.* प्रभवति), to arise from, appear, 15 ; be able, 12.

प्रभेद *m.* the flowing of rut from

प्रायस् *ind. id.*, 71, 91.

प्रायेण *ind. id.*, 84.

प्रार्थना *f.* wish, desire, 10
request, suit, 31, 111, xviii.

प्रार्थित desired, wooed, viii.

प्रालेय *n.* hoar-frost, dew, 39.

प्रालेयाद्रि *m.* (snow-mountain
N. of the Himālaya, 57.

प्रावृष् *f.* the rainy season, 111.

प्रासाद *m.* a palace, 64.

प्रिय beloved, dear, 9, 74,
96, ii, iv; *m.* a lover, 28, 6
n. favour, benefit, 22, 111.

प्रियतम *m.* a lover, 31, 67.

प्रिया *f.* a beloved woman, wife,

प्रीत delighted, joyful,

बहुशस् *ind.* abundantly,
peatedly, 103.

बाध् (*pres.* बाधते), to trou-
ble, torment, injure, 53.

बाल young, fresh, 65, 72.

बाला *f.* a young woman,
xiii.

बाह्य being outside, situ-
ation without, 7.

बिन्दु *m.* a drop, 35, ii.

बिम्ब *m. n.* a disk, orb, body,

भक्ति *f.* cutting, forming, shap-
ing; 60; painted figure, orna-

भुज *m.* the arm, 36, 58, 67, 9-
103.

भुजग *m.* a snake, 60, 107.

भुवन *n.* world, 6.

1. भू (*pres.* भवति), to become, b
occur, 3, 9, 17, 20, 27, 28, 3
49, 69, 91, 94, 100, 104, 10
111, iv, xi.

2. भू *f.* the earth, 18, 45, 46
ground, floor, 64, 84.

भूत become, being, 29.

भूति *f.* ashes, plaster, 19.

भूयस् *ind.* again, 16, 83, xi
moreover, further, 108.

भूषण *n.* ornament, x.

भ (*pres.* बिभर्ति), to bear, posses

मध्य middle, central, 46; *m.* the middle, centre, 18, 76; waist, belly, 79.

मन् (*pres.* मन्यते), to think, believe, suppose, 80; know, 71; recognize, xv; *caus.* to honour, worship, 45, ii.

मनस् *n.* mind, heart, 90, 96; xvii.

मन्द slow, gentle, 10; slight, mild, 105.

मन्दाकिनी *f.* the river Ganges, viii.

मन्दाय् (*pres.* मन्दायते), to go slowly, be lazy, tarry, loiter, 3.

मन्दार *m.* the coral-tree, 70. 7.

2. °मुच् discharging, 21.

मुरज *m.* a kind of drum, 56, 64.

°मुष् stealing, 47.

मुष्टि *m. f.* the clenched hand, a handful, 69, viii.

मुहुस *ind.* repeatedly, constantly

102

मुहूर्त *m. n.* a moment, instant, 19.

मूर्च्छना *f.* a melody, 83.

मूर्ति *f.* body, form, 45.

मूर्धन् *m.* the head, summit, 17.

मूल *n.* the root, base, 76; edge horizon, 87.

मृग *m.* a deer, musk-deer, 52.

मृगाक्षी *f.* a deer-eyed woman, 92.

युवति *f.* a girl, young v
33, 79.

यूथिका *f.* *Jasminum auric*
26.

योग्य fit for, x.

रक्त red, 36, 75.

रक्तकण्ठ sweet-voiced, ix.

रक्ष् to preserve, sustain, x

रक्षा *f.* protection, guardin

रघुपति *m.* (lord of the R
N. of Rāma, 9.

रचना *f.* making, formin
heap, quantity, 66.

राशीभूत become a heap, accumulated, 58.

रिक्त emptied, bared, 2; empty poor, 20.

रूच *f.* light, lustre, splendour, 44.

रूचि *f. id.*, 15, v.

रूचिर brilliant, resplendent with xv.

रूजा *f.* pain, trouble, friction, 26.

रुद् (*pres.* रोदिति), to weep cry, 108.

लक्षण *n.* a mark, token, characteristic. 77. xv; designation

वंश *m.* the bamboo cane,
race, family, 6.

वक्त्र *n.* the mouth, face, 50.

वक्र crooked, circuitous, 27.

वच् to speak, address, 95.

वचन *n.* speech, word, 4, 82,
request, 98.

वचस् *n.* speech, word, xiv.

वञ्चित deceived, defrauded (of
greatest pleasure of life), 27.

वत्सराज *m.* N. of Udayana, iv.

वद् (*pres.* वदति), to tell, report
xvi.

वदन् *n.* the mouth, 75; face

- वह् (*pres.* वहति), to carry, bear,
 17, 63, 71, i; possess, 52;
caus. to traverse, accomplish, 38.
1. वा *ind.* or, 54, 83, 93, 106;
 like, as, 80; वा—वा either—
 or, 82, 84, 111.
2. वा to blow, 42.
- वाच् *f.* voice, xvii.
- वाचाल garrulous, talking at ran-
 dom, 90.
- वात *m.* wind, breeze, 31, 62, 104.
- वातायन *n.* a window, 86, xi.
- वानीर *m.* the ratan, reed, cane,
 41.

वान्त vomited, discharged, 20.

वापी *f.* an oblong pond. 73

विनोद *m.* pastime, amusement
84, xix.

विन्ध्य *m.* N of a range of mountains, 19.

विन्यस् (*pres.* विन्यस्यति), to put down, place, mark, 84.

विपणि *f.* a market street, iii.

विपद् *f.* misfortune, death, 98.

विप्रबुद्ध awakened, awaking, 108.

विप्रयुक्त separated, 2.

विप्रयोग *m.* separation, 11, 86
111, vii, xix.

विफल fruitless, in vain, 69.

विवुधवनिता *f.* a celestial woman
Apsaras, ix.

विभ्रंशिन dropped from, 70.

वीक्ष् (*pres.* वीक्षते), to look at,
97, ii.

वीचि *m.f.* a wave, ripple, 28, 101.

वीणा *f.* a lute, 83.

वीणिन् holding a lute, 45.

वीतनिद्र sleepless, being awake, xi.

वृक्ष *m.* a tree, 72.

वृत्ति *f.* an enclosure, hedge, fence,
23, 75.

वृत्ति *f.* mode of life, course of
action, 8; spreading, vi.

वृन्द *n.* a collection, multitude,
mass, crowd, 63, 96.

वृष *m.* a bull, 52, xiv.

वृष्टि *f.* rain, 20.

वृष्टिमत raining. v.

शनकैस् *ind.* softly, gently, 66.

शफर *m.* a fish, 40.

शब्दाख्येय fit to be spoken alone
100.

शब्दाय् (*pres.* शब्दायते), to sound
56.

शम् *caus.* to allay, extinguish
53, i.

शंभु *m.* N. of Śiva, 50, 60.

शयन *n.* a sleeping-place, bed,
couch, 86, 87, 88, 107, 108,
xi, xii.

शय्या *f. id.*, 91.

शर *m.* an arrow, 48.

शरण *n.* shelter, refuge, protection,
7.

शुद्ध pure, plain, unmixed with
other ingredients but water, 88.

शून्य devoid of, 92.

शूलिन् *m.* (armed with a spear),
N. of Śiva, 34.

शृङ्ग *n.* a horn, peak, summit, 14,
52, 58.

शेष remaining, 18, 30, 84; *m. n.*
rest, remainder, 38, 87.

शैल *m.* a mountain, 9, v, xiv, xv.

शैलराज *m.* (king of mountains),
N. of the Himālaya, 50.

शोक *m.* sorrow, grief, xiv.

शोभा *f.* splendour, beauty, 52.

शोभिन् resplendent, beautiful, 57.

श्रोतित caused to flow, liquidated.

संसक्त sticking fast, clinging
covering, xiii.

संसृप् (pres. संसर्पति), to glide
onwards, move gently, flow, 2
meet, be reflected, 51.

सकल whole, all, every, x, xvi.

सखि *m.* a friend, 9, 22, 41, 6
71, 74, xv.

सखी *f.* a female friend, 75, 8
90, 100, xi, xiv.

सगर *m.* N. of a king of Ayōdhy
50.

संकल्प *m.* desire, longing, 99.

संक्रीड् (pres. संक्रीडते), to pl
with, viii.

संक्षिप् to compress, shorten, 10

सभ्रूभङ्ग knitting the brows, frowning, 24, 71.

समधिकतर more abundant, excessive, very deep, 99.

समम् *ind.* together with, 95.

समय *m.* time, ii.

समर *m. n.* war, battle, 49.

समर्थ able, 41.

समस्त united, complete, 56.

समीप *n.* proximity, presence ;

समीपम् *ind.* to, 96.

समुचित fit for, accustomed to, 93.

1. संपद् to become, be, 12, 23.

2. संपद् *f.* wealth, riches, 53.

संपर्क *m.* mixture, contact, touch,

सारङ्ग *m.* the spotted deer, a
antelope (a peacock, Vall.), 2
सारस *m.* the Indian or Siberian
crane, 31.

सारस्वत belonging to the river
Sarasvatī, 49.

सार्धम् *ind.* together with, 88, i
सास्र tearful, weeping, 99.

सिकता *f.* sand, viii.

सिक्त sprinkled, moistened, xiii.

सिच् (*pres.* सिञ्चति), to sprinkle
26.

सितमणिमय consisting of
paved with crystals, 66.

सिद्ध accomplished, performed, 7
m. a class of demigods. 14. 4

सेव् to serve, attend on, resort to
visit, 10, 49 ; fan, viii.

सौत्कम्प trembling, tremulous, ii.

सोपानत्व *n.* the function of
staircase, 60.

सोपानपङ्क्ति *f.* a flight of steps
staircase, 50.

सोपानमार्ग *m. id.*, 73.

सौम्य handsome, gentle, good, 49
83, 97, 110.

सौदामिनी *f.* lightning, 37.

सौध *m. n.* a white-washed man-
sion, palace, 27.

सौभाग्य *n.* good fortune, being
beloved, 29.

सौहार्द *n.* friendship, 111.

स्फटिक *m.* crystal, 51, 63.

स्फुट distinct, clear, 67.

स्फुटित burst, opened, blo

स्फुरित arisen, displayed

flashing, 74; *n.* gl

flashing, 27.

स्र (pres. स्सरति), to ren

74, 82.

स्यन्दिन् shedding, dropp

स्यूत sewn, inlaid, paved,

स्रस्त fallen, dropped,

down, 63.

स्रुति *f.* flow, 104.

स्रोतस् *n.* a current, stream

13, 45, 51; an el

trunk, 42.

ऊतवह *m.* (bearer of oblations
Agni or fire, 43.

हृ (pres. हरति), to carry away
14, iv; take away, remove, 3
36, 39, 41; convey, 7; *caus.*
cause to be conveyed, send, 4

हृत carried away, brought down
30.

हृदय *n.* the heart, mind, 11, 7
84, xviii; bosom, 97.